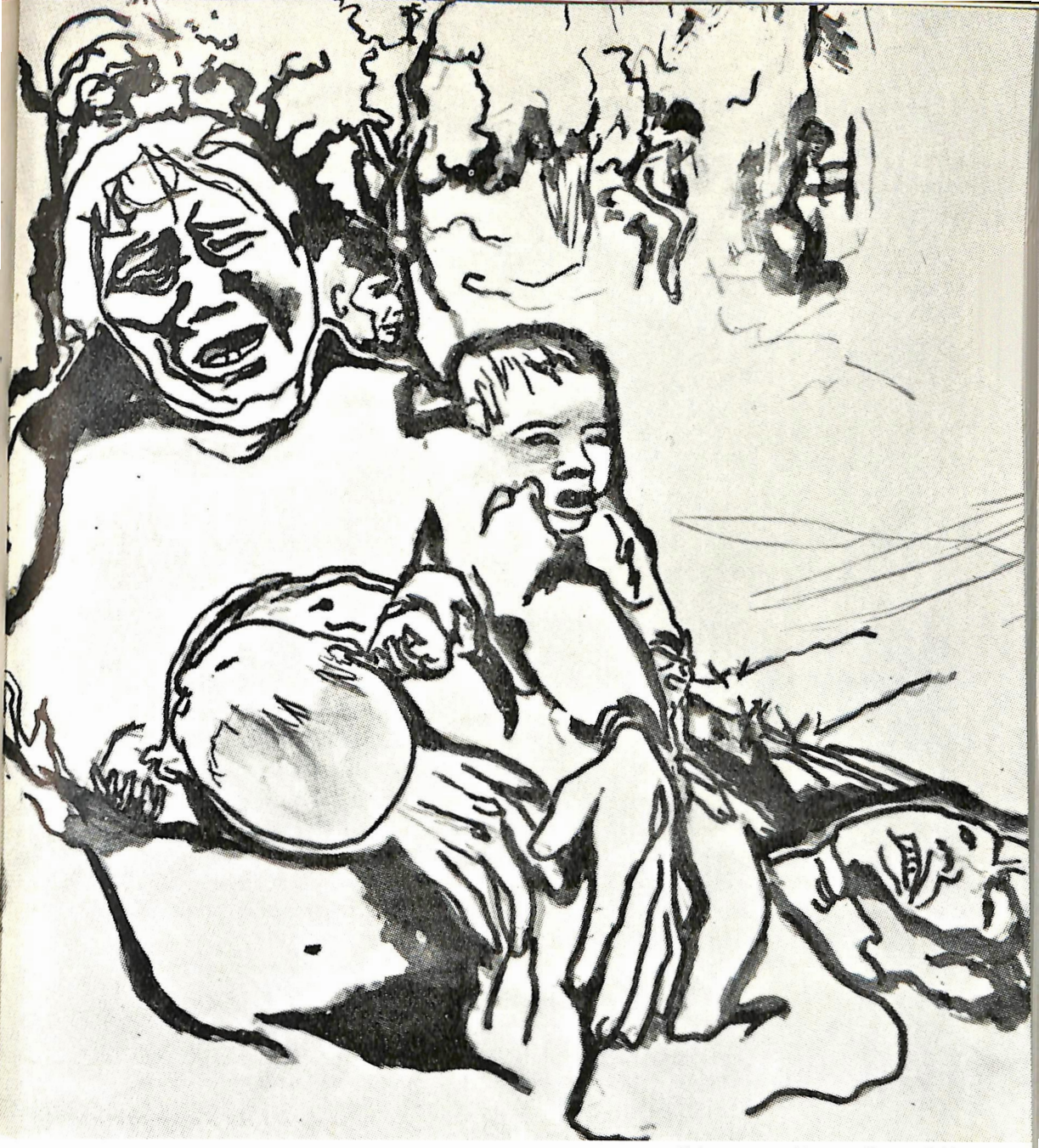

Tekening van Victoria Domagatski

Vietnam 1968

Het kan niet de taak van een tijdschrift voor wetenschap en cultuur zijn om met emotionele geladenheid te reageren op de aangrijpende feiten van de dag. Maar het is voor de beheerders van zo'n platform van bedaarde bezinning soms gewenst te tonen dat de emoties van de dag hun niet vreemd zijn. Een tekenpen is tenslotte ook een voertuig van cultuur.

Het kiezen van de keuze

Jean-Paul Sartre: Tussentijdse balans

Onmiddellijk na de tweede wereldoorlog ontdekte West-Europa het existentialisme: Juliette Gréco en de baarden in de kelders van het quartier latin. Wat kwam met baard, lied en dans overwaaien? Skepsis over leuzen, protest tegen burgerlijkheid, verlangen naar een nieuwe vrijheid. Toen kwamen de stukken van Sartre, de één na de ander: Huis clos uit 1944, La putain respectueuse van 1946, Les mains sales in 1948. Men leerde om te beginnen een adembenemend schrijver kennen en hij verschafte daarbij een taalinstrument, dat een nieuw levensbesef uitdrukte. Nausée, néant, absurdité, gratuité, authenticité werden trefwoorden van het na-oorlogse kultuurpatroon en niet te vergeten: liberté, responsabilité, die een nieuwe betekenis kregen. Daarna dringen geleidelijk aan flarden door van Sartre's systematische filosoferen en weer zijn het sprekende aforismen, die een nieuwe denktrant verwoorden: filosofie van het échec; de wereld is niet voor mensen gemaakt; de hel, dat zijn de anderen; existentie gaat vooraf aan essentie; er is geen menselijke natuur. Nu pas, driekwart eeuw na Nietzsche dringt het door tot West-Europa: God is dood! Heeft het leven nog zin?

Met de kelders achter St. Michel heeft Sartre eigenlijk maar indirekt te maken. Zijn gevoelswereld werd daar mee-beleefd en op eigen wijze uitgedrukt. In 1946 waarschuwde hij al, dat een dame die zich per ongeluk een vulgair woord liet ontvallen, daardoor nog niet — zoals zijzelf meende — existentialiste werd. Existentialist wordt iemand ook niet door een baard te dragen. Maar de baardmannen herkenden hun eigen levensgevoel in de wending die Sartre aan het existentialisme gaf. Want Sartre is één onder een heel aantal existentialisten. Sinds de eerste wereldoorlog was het existentialisme (met het neo-positivisme) de produktieve — in de betekenis van baanbrekende — filosofie bij uitstek. Maar Sartre is — misschien met Heidegger — de meest originele denker (en de meest duistere, maar daarover later). Toch weer niet zo origineel of hij werd beïnvloed door Husserl

en Heidegger, maar ook door Hegel en vooral door Descartes. Zonder Husserl's fenomenologie, Heidegger's bestaansanalyse, Hegel's dialektiek en Descartes cogito (ergo sum) is Sartre's filosoferen ondenkbaar.
Maar hij vlocht dat alles ineen tot een filosofie van het non-konformisme. Daardoor werd hij bij uitstek de exponent van een tijdperk. Men kan zich niet aan de indruk onttrekken dat dit tijdperk ten einde loopt. Daarom is het misschien nu het moment voor een tussentijdse balans. Een balans van Sartre's filosoferen: een bijna onontwarbaar kluwen van zich in zichzelf verliezende „duitse" spekulatie en zich onbekommerd ontvouwend „frans" raisonnement; maar doorschoten met kleurrijke draden van treffende originaliteit. Wat L'être et le néant leesbaar maakt zijn de onnavolgbare situatieschetsen, die als in een flits onvermoede dimensies van mens-zijn belichten. Wie eenmaal de ontleding van de moeheid van de wandelaar heeft meebeleefd, weet voor goed wat Sartre bedoelt met de fundamentele keuze in ieders bestaan.[1] Hier gaat het niet om logische betekenis-analyses, maar om existentiële zinduidingen. En de zin die zij duiden is die van het non-konformisme, van een onophoudelijk, eenzaam, nieuw begin. In de praktijk van Sartre's leven heeft dat geleid tot een konsekwent protest tegen het „bestel". Hij stond vooraan in het protest tegen de exekutie van de Rosenbergs, tegen de oorlogen in Korea, Algerije en Vietnam; hij weigerde de Nobel-prijs om zich niet te kompromitteren. Hij werd het symbool van de libertijn.

Sartre's existentialisme werd voor velen een banier, ook al kenden zij zijn literaire scheppingen maar ten dele, zijn theoretische uitgangspunten nauwelijks en zijn overige werk — waaronder enkele belangrijke psychologische studies[2] — wellicht geheel niet. Voor anderen werd hij een blijvende bron van inspiratie. Hun denken is diepgaand door hem beïnvloed; zij vormen zijn school, ook en misschien juist, als zij van hem afwijken. Talrijk zijn ook degenen die hem afwijzen. Idealisten en positivisten, maar ook vele Marxisten en existentialisten. Maar al kan men zich van hem losmaken, men kan zich niet van hem afmaken. Hij blijft een uitdaging voor ieder wijsgerig nadenken over de mens van nu. Wie de uitdaging negeert, vergaat het als Jan Klaassen met de Dood van Pierlala in de poppenkast. Hij kan hem met veel moeite — en met luidkeelse steun van het publiek — wel in de kist krijgen; maar nauwelijks heeft hij zich omgekeerd, of, floep, daar is hij weer, opgericht in zijn volle, meer dan manshoge lengte.

Het waren twee koningskinderen . . .

Twee grote filosofische werken heeft Sartre geschreven: L'être et le néant (EN) en Critique de la raison dialectique (CRD); samen 1477 bladzijden. Zeventien jaar liggen tussen hun verschijnen (1943 en 1960); ze zijn dan ook uitermate verschillend. EN verschaft een fundament voor het individu; CRD tracht de idee van de samenleving te redden; EN is hoewel wijdlopig, doorlopend interessant en hier en daar briljant; CRD is een geleerde en

moeizame poging om Marxisme met existentialisme te kompleteren. EN is als een geheel gekomponeerd; CRD bestaat uit drie tamelijk heterogene delen. Niettemin is CRD konsekwenter dan EN. Inkonsekwentie is geen schande, zelfs niet voor een filosoof, maar het wordt hinderlijk als het tot onduidelijkheid leidt. Ook na jaren met Sartre bezig te zijn, is men niet altijd zeker van zijn bedoelingen. Hijzelf misschien ook niet. Soms gebruikt hij literaire uitdrukkingen zonder te definiëren betekenis, soms verschuift hij bijna onmerkbaar zijn begrippen of substitueert een term door een verwante, maar verschillende uitdrukking. Zo is men bij Sartre nooit geheel zeker van zijn zaak. Maar misschien is dat ook niet nodig.

Toch is het wel gewenst enkele grondbegrippen van Sartre's denken wat nader te omlijnen. Weliswaar genieten zij langzamerhand een vrij algemene bekendheid, maar men kan ze niet hanteren, alvorens ze te preciseren. Uitgangspunt is dat het zijn van iets bestaands precies is wat het schijnt; er zit niets achter (EN 12). Huiselijk gezegd: een tafel is een tafel, een kristal is een kristal, en daarmee uit. Fenomenologisch is daar niets op aan te merken. Wel valt op te merken dat hier (nog) geen aandacht besteed wordt aan het wezen voor wie de tafel tafel of het kristal kristal is. Dat verandert niets aan het zijn van de tafel of het kristal, maar het kan betekenis hebben voor een juist besef van hun zijn. Wat daarmee bedoeld is, zal duidelijk worden als men Sartre's uitgangspunten verder onderzoekt. Het leidt Sartre tot de vraag hoe een zijn zonder bewustzijn gedacht moet worden. Sprekend over dat zijn, zegt hij dat het niet in betrekking staat tot zichzelf, het is zichzelf. Het zijn is in zichzelf, en-soi. (32).

De mens staat tegenover dit zijn in een vragende gerichtheid, een attitude interrogative (38). De (konkrete) vraag is een variëteit van deze afwachtende houding, attente. Soms moet op de vraag een negatief antwoord volgen, n.l. als men vraagt naar iets dat er niet is. Dan, zegt Sartre, is het het zijn zelf, dat de negatie onthult (39). Het nietende, le néant [3], is de voortdurende mogelijkheid van het niet-zijn; de achtergrond van wat niet is (40). Men kan van deze uitspraak niets begrijpen, als men zijn hier opvat in de eerder aangegeven betekenis van zijn-in-zichzelf, en-soi. Is er behalve de aarde nog een bewoonde planeet? Men weet het niet. Alleen het zijn kan het uitmaken zegt Sartre. Maar dit is niet het zijn-op-zichzelf; dit kan geen negatie voortbrengen. Immers als er helemaal geen bewoonde planeet in het heelal was, zou het niet bewoond zijn van alle planeten pure positiviteit zijn. Nu de aarde door mensen bewoond is, komt door hen de mogelijkheid van de negatie aan de orde. Dat blijkt ook uit de volgende stappen van Sartre zelf: hij stelt vast dat het nietende niet is (blijkbaar: niet op de wijze van het en-soi); het nietigt (zich), il se néantise (53). De mens is het zijn, door wie het niet-zijn in de wereld komt (60).

De moeilijkheid van het betoog zit ten dele hierin dat Sartre eerst de gedachte ontwikkelt van een zijn zonder bewustzijn en vervolgens, zonder overgang en uiteraard met gebruik van hetzelfde woord zijn, juist de bewuste vorm van

zijn aanduidt; dat is het zijn van de mens als nietend bewustzijn. De mogelijkheid om het nietende voort te brengen (sécréter) dat de mens isoleert van het zijn (nu blijkbaar weer opgevat als zijn-in-zichzelf), dat is vrijheid (61). Vrijheid is immers gelijk aan het nietende bewustzijn. Het bewustzijn zelf is leeg van elke inhoud; het is op de wijze van het niet-zijn (72). Dit is het zijn-voor-zichzelf, pour-soi. Dit zijn-voor-zichzelf reikt tevergeefs naar het zijn-in-zichzelf. Het ledige voor-zichzelf zijn verlangt naar de volheid van het in-zichzelf zijn. Maar als het geheel en-soi zou worden zou dat samenvallen met de vernietiging van het bewustzijn. Die vorm van zijn dan ook, die hoewel voortdurend afwezig, het pour-soi steeds bezig houdt (hante), dat is dat zijn pour-soi zelf, verstard tot en-soi (133).

Sartre's vaak duistere uitdrukkingswijze kan niet verbergen, dat zijn uitgangspunten willekeurig zijn; als filosofie vermomde literatuur. Op die manier slaagt hij er in pour-soi en en-soi radikaal te scheiden. Als hij het être-en-soi uiteenzet is het être-pour-soi nog niet onthuld. Daardoor schijnt het of die twee niets met elkaar te maken hebben. Maar de tafel is een tafel door de menselijke aanwezigheid, zoals een kristal een kristal is door de menselijke aanwezigheid. Zonder levende wezens was er helemaal geen zijn in de zin van Sartre, maar een iets dat op geen enkele wijze fenomeen kan worden. De Mont Blanc is Mont Blanc uitsluitend als menselijk fenomeen. Anders was hij een deel van „iets"; als men dat iets al zou kunnen uitleggen. Vervolgens voert Sartre een zijn in, waarin het nietende ontdekt wordt. Maar dat is niet het zijn en-soi; het is meeromvattend, juist voor zover het het nietende openbaart. Dit leidt Sartre tot het pour-soi, dat alleen uit zichzelf nietend is. Daarbij vergeet hij dat het nietende optreedt in een omvattend zijn waarin de positiviteit van het en-soi onmisbaar is. Indien het nietende bewustzijn geen objekt had, was het niets.

Een fenomenologie van de menselijke werkelijkheid is alleen mogelijk door uit te gaan van de wederkerige samenhang van en-soi en pour-soi in een zijn dat die beide vormen omvat. Er is meer kritiek mogelijk op Sartre's analyse. Daarover later nog. Maar wat tot dusver al gezegd is, raakt niet zomaar een bijkomende gedachte uit Sartre's filosoferen; het ondermijnt de hoofdpijler van zijn denken. De hier geformuleerde kritiek behoeft uitwerking en verdieping. Maar als zij houdbaar blijkt en niet valt in te zien waarom dat niet het geval zou zijn, dan is zij fataal. Alles wat Sartre verder te zeggen heeft staat hiermee op het spel. Want de wederkerige samenhang van en-soi en pour-soi bepaalt niet alleen de vorm van het filosoferen, maar ook de inhoud van vrijheid, waarde, medemens en samenleving. Sartre heeft pour-soi en en-soi op onhoudbare wijze gescheiden; hij zal ze nooit weer tezamen kunnen brengen, hoe hij zich ook wendt of keert in de 755 bladzijden van de CRD. Zi konden bi malkander niet komen; het water was veel te diep.

De zondeval van het intellektualisme

Na het voorgaande is het duidelijk dat vrijheid bij Sartre niet anders

dan aan het pour-soi ontspringen kan; en dat dientengevolge de vrijheid alleen nietend kan zijn. De angst is de wijze van zijn van de vrijheid (66). Voorbije, huidige en toekomstige beweegredenen, motieven en doeleinden worden georganiseerd tot een onlosmakelijke eenheid, juist door het opdoemen van een vrijheid aan gene zijde (par delà) van motieven, beweegredenen en doeleinden (527). De overweging, de wil komen achteraf, als uiting van een vrijheid die steeds al gekozen heeft. De teerling is al geworpen: Les jeux sont faits (528). De beslissing uit zich door daden (555 vlgg.), in een situatie (633 vlgg.). Maar de verantwoordelijkheid van het pour-soi is overweldigend, omdat het juist door het pour-soi komt (se fait) dat er een wereld is (639). Dit gaat lijnrecht in tegen Sartre's aanvankelijke scheiding tussen pour-soi en en-soi. Maar het voert hier niet meer tot herziening van de daaruit reeds getrokken konsekwenties. In deze door het pour-soi georganiseerde wereld voert de mens zijn eigen — reeds aanvaarde — beslissingen uit. Zo vecht iedere soldaat zijn eigen oorlog, anders zou hij dienst weigeren of deserteren (640).

Dat ieder zijn eigen keuze kiest is misschien Sartre's meest originele bijdrage tot de fenomenologie van het mens zijn. Wat hij bedoelt, is niet de voor de hand liggende keuze tussen het kiezen van wat goed of wat slecht is, of tussen verschillende vormen van goed of niet-goed, maar het kiezen dat zelfs daaraan nog vooraf gaat en bestaat in het organiseren van de situatie waarin de eigenlijke keus gedaan moet worden. Zonder dat doet de keus zich niet eens voor. De keus tussen dienstnemen en dienstweigeren bestaat niet voor wie de oorlog geen probleem vormt. Daarom staat de vrijheid aan gene zijde van motieven, beweegredenen en doeleinden. Maar niet duidelijk wordt hoe dat eerste kiezen van de keuze uit een pure vrijheid te voorschijn komt; en dan nog zo, dat die keuze niet alleen de wereld organiseert (527), maar dan ook nog — en alsof dit hetzelfde is — die wereld tot stand brengt (639). Dat is een Münchhausentoer van het „nietende" pour-soi — en nog wel geheel gescheiden van het en-soi — waarnaar men wel met knipperende ogen staat te kijken. Men begrijpt ook niet wat de inhoud van deze vrijheid kan zijn. Zij hééft ook geen inhoud, de mens is er toe veroordeeld in een Kafkaproces. Geen wonder dat zij beangstigend is, en de totale verantwoordelijkheid overweldigend.

Inderdaad, er is niet één van onze daden, aldus L'existentialisme est un humanisme, die, de mens scheppend, die wij willen zijn, niet tegelijkertijd een beeld schept van de mens zoals wij menen dat hij moet zijn [4]. En: onze verantwoordelijkheid verbindt de gehele mensheid (EH 26). Maar ook: Alles is geoorloofd, als God niet bestaat (36). En: Als het fascisme de geesten zou overwinnen, dan zou dat de menselijke waarheid zijn (54). Zonderlingerwijze (nu ja, zonderling?) laat Sartre er op volgen: Tant pis pour nous. Waarom eigenlijk? Sartre zou waarschijnlijk antwoorden: Wij willen de vrijheid om de vrijheid (83). Maar dan is dát de waarheid en niet het fascisme. Maar als de vrijheid de waarheid is, wel

te verstaan: Sartre's lege vrijheid, waar komen dan al die inhouden vandaan, die overigens weer willekeurig blijken te zijn? Hebben ze enige waarde? EN betoogt, dat de vrijheid de uitsluitende grondslag van de waarden is en dat niets me rechtvaardigt deze of gene waarden of schaal van waarden te aanvaarden. (EN 76). Veronderstellen dat de waarden met het zelf gegeven zijn, zou van dat zelf een godje maken, dat mijn vrijheid zou bezitten (80). Dat is zelfs kwade trouw in de betekenis van angst-zijn in de vorm van het niet te zijn (82). De waarde is het zelf (177).

Tot zover wordt men hiervan niet veel wijzer omtrent de inhoud van de vrijheid. Ook de waarden die zij schept hebben geen bepaalde inhoud. Men kan licht toegeven dat zij niet met het zelf gegeven zijn. Waarde wordt toegekend; maar hoe kan een nietend pour-soi, in een nietende vrijheid, aan het en-soi waarde toekennen — al was het maar als afwezigheid van negatieve waarde — als het pour-soi de mogelijkheid van het waarderen niet bezat. Is waarderen dan te begrijpen als puur individuele vrijheid? Bedoelt iemand die positieve of negatieve waarde toekent niet juist iets anders uit te drukken dan subjektieve voorkeur? Als men niet alleen de eigen vrijheid kiest, maar ook de vrijheid van anderen, is daarbij dan juist niet meer in het geding dan de eigen vrije voorkeur? Kan men zelfs wel spreken van vrijheid en waarde zonder daarbij ook de ander te betrekken?

Zo brengt de vraag naar de waarde vanzelf de vraag van de ander ter tafel. Ook hierbij leiden Sartre's uitgangspunten tot opmerkelijke konklusies. Het pour-soi van de ander is geen verborgen fenomeen. Het openbaart zich op oorspronkelijke wijze aan mijn pour-soi en zijn aanwezigheid als voor-de-ander, pour-autrui, is een noodzakelijke voorwaarde voor het stellen (la constitution) van het pour-soi als zodanig. En in dat pour-autrui is de waarde nog op een andere wijze gegeven dan in het pour-soi (139). De ander is degene die me ziet (283); hij is het ik dat niet „ik" is. In en door de openbaring van mijn objekt-zijn voor de ander, kan ik de aanwezigheid van zijn subjekt-zijn vatten (314). En als de ander degene is die naar me kijkt, moeten wij de zin van de blik van de ander kunnen uitleggen (315).

Binnen twee bladzijden wordt zien (voir) tot kijken (regarder) en gezicht (vue) tot blik (regard). Daarmee is de fenomenologische situatie radikaal gewijzigd. Hals over kop is het kijken door een sleutelgat aan de orde (317) en terwijl ik dat doe, kijkt men naar mij (318). Geen wonder dat ik in een wereld ben, die de ander mij heeft vervreemd (aliéné). Geen wonder dat de konklusie luidt: Mijn zondeval (ma chute originelle) is het bestaan van de ander (321). De schaamte (la honte), die overigens al het uitgangspunt van de hele analyse was — maar waarom? — is het gevoel van een objekt voor de ander te zijn (349). Nu is objekt zijn een formele kategorie. Maar Sartre bedoelt iets anders; hij interpreteert objekt-zijn nauwelijks anders dan, hoewel pour-soi zijn, t.a.v. de ander toch niet nietend te zijn, tenzij ik nietend de ander tot objekt maak. Maar niet nietend zijn betekent en-soi zijn, ding zijn. Onder de blik van de ander nader ik tot een ding, of hij doet

dat onder mijn blik. En tussen pour-soi en en-soi is slechts een nietende relatie. Zij zijn gescheiden, zoals de ander en ik gescheiden zijn. Sartre noemt het de fenomenologische situatie; het is een wisseltruc, een intellektueel woordenspel. Sartre's analyse van het pour-autrui blijkt op de keper beschouwd de zondeval van het intellektualisme.

Nutteloze hartstocht

Sartre is een origineel denker en een authentieke persoonlijkheid. Daarover kan niet veel twijfel bestaan. Hij heeft de betekenis van de menselijke werkelijkheid onderzocht zonder illusies. Maar het is de vraag of hij de waarheid omtrent de illusies aan het licht gebracht heeft. Wel waarheid maar niet de gehele waarheid. Mogen we Jeanson geloven, dan is het Sartre om een appèl te doen: de humaniteit bestaat nog niet, wij moeten haar nog scheppen. Sartre acht hij geen pessimist, maar een aktivist. En hij noteert dat Sartre de mogelijkheid van een moraal van verlossing en heil niet uitsluit, maar die kan slechts bereikt worden op voorwaarde (au terme) van een radikale bekering.[5] Nu heeft Sartre veel gezegd en veel bedoeld; hij is geen konsekwente denker. Maar Sartre's filosofie bevat in zijn grondslagen weinig aanknopingspunten voor deze uitwerking. Wat Sartre beoogt is één ding, maar wat hij uitlegt een ander. Die uitleg cirkelt in EN steeds om één grondgedachte: L'homme est une passion inutile. Dat blijkt ook uit zijn ontleding van het pour-autrui.

Het konflikt is de oorspronkelijke zin van het zijn pour-autrui (431). Het is alleen mijn objekt-zijn dat me als instrument kan dienen om in mij de opneming (assimilation) van de ander als vrijheid (l'autre liberté) te voltrekken (432). De liefde is tot mislukking gedoemd. Het is een tegenstrijdige poging om de feitelijke ontkenning (van eenheid) te boven te komen, terwijl de innerlijke ontkenning bewaard blijft (444). Zo is het tevergeefs dat ik getracht heb mij te verliezen in het objekt-zijn: mijn hartstocht heeft tot niets gediend; de ander heeft me (in zijn subjekt-zijn) teruggewezen (445). De onderneming wordt op het konkrete vlak vertaald in een masochistische houding (446). Of de liefde slaat om in haat. De streling doet de ander geboren worden als vlees voor mij en voor hem of haar zelf (459), doordat ik het lichaam ontdoe (en déshabillant) van zijn aktie (460). Het verlangen staat aan de oorsprong van zijn eigen mislukking, in zoverre het verlangen is om zich een belichaamd bewustzijn toe te eigenen (467, 468). Hier ziet men de betekenis van de sadistische aanspraak (exigence) (472). Maar: Het sadisme sluit het beginsel van zijn mislukking in; het is de onverenigbaarheid van de poging zich het lichaam eigen te maken (appréhension) en het als werktuig te gebruiken (475).

Deze theorie van het échec is allerminst onzin. Maar het is de vraag — of misschien juist helemaal geen vraag — of dit alles is wat er over liefde-haat te zeggen valt. Ja zelfs of het wel het eigenlijke fenomeen raakt. Het fenomeen: dienen, dat in het uitgebreide oeuvre van Sartre nergens voorkomt,

zou een geheel ander licht op de situatie werpen. Opmerkelijk is dat Sartre slechts spreekt in termen van verlangen, bezit en onderwerping. Hij bestaat het zelfs om te zeggen: als ik kijk naar de blik, zie ik slechts ogen (462), blijkbaar zonder zich te realiseren, hoe moeilijk het is om slechts ogen te zien. Zijn onoverkomelijke moeilijkheid is, dat het pour-autrui geen eigen plaats heeft in zijn filosofie naast het pour-soi en het en-soi. Het neigt steeds of tot het één of tot het ander, en heeft aldus deel aan de gescheidenheid die tussen beide — ten onrechte — is aangenomen. Geen wonder dat Sartre ook geen plaats weet te vinden voor het mede-zijn, l'être-avec (Heidegger's Mitsein) en voor het wij, le nous. Het valt noodzakelijk — in Sartre's theorie — in gescheiden anderen uiteén. Dat blijft het kenmerk van Sartre's filosoferen; ook als hij na zeventien jaren de CRD schrijft. Het is nauwelijks doenlijk dit boek even uitvoerig te behandelen als EN en het zou voor het huidige doel ook te weinig profijt opleveren. Maar enkele uitgangspunten van CRD moeten hier toch genoemd worden.

Sartre stelt opnieuw dat het voorwerp van het existentialisme de enkele mens is, zij het in het sociale veld en worstelend tegen de vervreemding (CRD 86). Die sociale mens moet begrepen worden in een dialektische situatie. Maar er is geen dialektiek die zich aan de feiten opdringt als een Kantiaanse kategorie; als dialektiek bestaat, is zij het bijzondere (singulière) avontuur van haar (konkrete) objekt. Hier brengt blijkbaar het en-soi weer eens uitzichzelf dialektiek, negatie voort: indien de dialektiek bestaat, is dat, omdat zekere gebieden van de stoffelijkheid (matérialité) door hun struktuur zo zijn, dat zij niet niet kan bestaan. En alsof het hetzelfde is, volgt daarop: Het zijn de mensen die zich tegenover elkaar plaatsen in omstandigheden, die alleen de dialektische redelijkheid (rationalité) begrijpelijk kan maken (alles in 15 regels op p. 132). Vervolgens gaat Sartre op een reeds in EN opdoemend begrip in: praxis (EN 555 vlgg.). Het is de praxis van ieder, als verwerkelijking van een toekomstontwerp (projekt), die de banden van wederkerigheid bepaalt. De mens bestaat niet als zodanig, maar de landbouwer herkent in de kantonnier een konkreet toekomstontwerp, dat zich kenbaar maakt door zijn gedragingen (CRD 189). Hier doemt opnieuw de situatie op (zoals in EN 633 vlgg.) als een de mensen verbindend element. Het zou een beginpunt kunnen zijn voor de overbrugging van de kloven tussen de verschillende zijnsvormen. Maar men moet zich daarover geen illusies maken.

Ook in de situatie is ieder een onmenselijk (inhumain) mens voor alle anderen. Men moet dit verstaan in het juiste perspektief: Er is geen menselijke natuur. Tenminste tot op dit moment, van onze voorgeschiedenis, is het de schaarste (rareté) die de praxis beheerst (CRD 206). Men kan niet zeggen, dat er ooit wederkerigheid bestaan heeft vóór de schaarste, want de mens is het historische produkt van de schaarste.[6] In de wederkerigheid die vorm krijgt (modifiée) door de schaarste, verschijnt ons de ander dan ik, die ook dezelfde is als ik, als tegen-mens (contre-homme),

in zoverre deze zelfde mens verschijnt als radikaal de ander. Roofdier noch mikrobe kunnen verschrikkelijker voor de mens zijn dan de mens, waarvan het doel juist is de vernietiging van de mens. De eerste aanpak van de ethiek is dan ook het stellen (constitution) van een radikaal kwaad en van het manicheïsme (207), d.w.z. dat het goede zich — eventueel — uit het kwade moet vrijmaken. CRD opent met meer duidelijkheid een uitzicht, dat tot nu toe aan het gezicht onttrokken bleef. De menselijkheid is niet onmogelijk, maar moet nog gevestigd worden; door een radikale vernieuwing van de mens en een fundamentele wijziging van de maatschappelijke struktuur.

Dat alles moet gebaseerd worden op een — overigens lege — vrijheid. De vraag is of dat — nu — een voldoende uitgangspunt oplevert. Sartre's „optimisme" wortelt in een ongeloofwaardig voluntarisme; ongeloofwaardig omdat het in de nieting zijn enige uitgangspunt vindt. Er is — nog — geen menselijke natuur. De existentie gaat vooraf aan de essentie. De mens wordt pas iets door zijn bestaan. Dat zegt Sartre tenminste. Dat bestaan ontvouwt zich in een lege vrijheid, vervuld van verantwoordelijkheid en angst. Maar dat is nu juist Sartre's mauvaise foi: Angst-zijn in de vorm van het niet te zijn, door het tot doel te maken; neurose in de vorm van filosofie. Maar ook Sartre erkent een menselijke natuur: die van het nietende pour-soi, dat is die van de lege vrijheid, die hem niettemin het fascisme doet afwijzen; en die hem merkwaardigerwijze niet voert tot anarchisme, maar tot kommunisme. Hij is de goochelaar, die uit de lege hoed het konijn van de solidariteit te voorschijn tovert. Niemand heeft gezien, dat hij het er stiekum ingedaan heeft. Maar de toeschouwer denkt dat hij inderdaad met lege hoeden konijnen te voorschijn kan brengen. Sartre geeft hem wel een hoge hoed mee, maar hij is leeg; en niemand weet hoe het konijn erin of eruit moet. Elke poging om wat met de hoed te doen wordt een échec. Men kan hem opzetten; maar wat doet men in het gewone leven met hoge hoeden? Het zijn des chapeaux inutiles.

Theoloog zonder God

Hoe langer men zich bezighoudt met Sartre, hoe meer men tot de konklusie komt dat hij een christen is zonder God; de Karl Barth van het atheïsme. Hij hoopt op een nieuwe mens in een nieuwe wereld. Maar deze opstanding is niet uit het geloof, zij is uit de vrijheid van de authentieke mens. Toch blijft deze mens hunkeren naar de onmogelijke synthese van pour-soi en en-soi, en deze totaliteit, waarvan het zijn en de afwezigheid wordt verondersteld, neemt de naam aan van God (EN 133). Maar God is een tegenspraak in zichzelf. De mensen blijven vereenzaamd achter, overgegeven aan het kwaad. Sartre is de profeet van dit atheïsme, dat de menselijke vrijheid geheel en uitsluitend in het bewustzijn funderen wil. Maar niet alleen de profeet, ook de dogmatikus, die van vrij willekeurige en kwasi-onaantastbare uitgangspunten uitgaat. De paradox van Sartre is juist gelegen in dit intel-

lektualistisch vrijheids-dogmatisme, waarin de humaniteit schuilgaat, maar niet zelden ook ondergaat. [7]

Hier dringt zich een vergelijking met Jaspers op. Deze liberaal, die koketteert met het geloof en het humanisme afwijst, legt niettemin in zijn kommunikatie-filosofie de grondslag voor een ondogmatische humaniteit en solidariteit, waarin geen plaats is voor de uitsluitendheidsaanspraak van de godsdiensten. Sartre, de atheïstische en zich humanist noemende marxist schept in zijn vrijheidsfilosofie een dogmatisch gekleurd individualisme, dat nog het beste als een negatief christendom te begrijpen is. Sartre is een amoralistisch moralist en een ahumanistisch humanist zegt Schaff. Men zou er aan toe kunnen voegen: en een atheologisch theoloog voor wie de vervreemding van God het symbool wordt van alle vervreemdingen in de wereld. En ondanks dit alles een kreatief ontleder van het menselijk échec, een wegwijzer naar tot nu toe ongekende spelonken van denken. Een raadsel in zijn eenzame schrijfdrift.

Nog eenmaal heeft hij een raadsel onthuld door het schrijven van het verhaal van zijn jeugd. [8] Een meedogenloos koele ontleding van zijn jeugdwereld. Waarom heeft hij zichzelf zo uitgeleverd? Hoe is het mogelijk dat iemand die zichzelf zo ziet, toch zichzelf blijft? Sartre heeft gewild dat dit boekje gelezen werd. En het is een sleutel tot zijn filosofie; de filosofie van de ontwortelde burger, die opgegroeid in een beschermd milieu, door de rauwe werkelijkheid overrompeld werd. „Hij analyseert zichzelf op een tamelijk naieve manier, en bezorgt ons de neiging hem te gaan verbeteren: maar deze man heeft zoveel masochistische dubbele bodems dat men dat beter niet kan beproeven. In zijn autobiografie vertelt hij hoe zijn vader enkele maanden na Sartre's geboorte overleden is. Hij heeft dus zijn vader nooit gekend en is bij grootvader van moederszijde opgevoed. Een „psychoanalyticus" die hij kent heeft hem verzekerd, dat hij (daardoor?) geen Ueberich heeft . . . !" [9] (LM 17) Zijn grootvader is overigens voor hem het oerbeeld geworden van de humanist: hij gebruikte boeken vooral als schoolmateriaal. (51) Behalve zijn grootvader had hij een oudere zuster, zijn moeder, en hij wenste zich een jongere zuster (41). Die is hij altijd blijven zoeken en misschien is dat de bron van zijn anti-militarisme: de militairen doden hun zusters (42).

Jean-Paul zelf leest ernstige boeken als rol, Karl May voor ontspanning. Naar het lyceum hoeft hij niet, hij krijgt privé-lessen. Zijn waarheid, zijn karakter en zijn naam waren in de handen van de volwassenen. Hij draafde en sprong voor hun blik (regard!) die hem zijn natuur als model-jongetje waarborgde (conservait) (66). Hij voelde dat zijn daden veranderden in gebaren (67). Een vader had hem zelfrespekt gegeven (70). Maar: onder deze onderzoekende blikken voelde hij zich een objekt worden (72). Zij bestonden (c'étaient des êtres), hij niet; hij was niets (73). Hij behoefde een Schepper, men gaf hem een Grote Baas (79). Hij voelde diens blik in het binnenste van zijn hoofd . . . Zijn verontwaardiging redde hem. Hij vloekte

en god keek niet meer naar hem. Het is nu vijftig jaar geleden; zonder het toeval dat hen scheidde, zou er iets tussen hen hebben kunnen zijn (83). Niemands zoon werd hij zijn eigen oorzaak (91).
Hij leidde twee levens; hij was een zwendelaar, de fameuze kleinzoon van de beroemde Charles Schweitzer (109) en de jongen die hunkerde naar het spel van zijn leeftijdgenoten. Hun onverschilligheid veroordeelde hem (110). Zijn grootvader redde hem door een nieuwe zwendel: hij zette hem aan het schrijven (111) en nog na vijftig jaar is hij bezig de wil te vervullen van een zeer oude dode (135). Maar om zich onmisbaar te voelen, zou men hem nodig moeten hebben (137). Zijn schrijven zou dienen om een tekort aan zijn (insuffisance d'être) te vervullen (149). Lange tijd hield hij de taal voor de wereld (151). Hij aanvaardde zijn bestemming op voorwaarde dat zij op niets berustte; dat zij schitterde, zonder grond, in de volstrekte leegte (154). Maar de dood leek hem de afgrond van zijn schrijverschap, omdat hij niet hield van het leven (160). Nu nog schrijft hij, maar hij ziet het als een vlucht naar voren om de dood zijn barbaarsheid te ontnemen; hij had er zijn levensdoel van gemaakt (164). Zijn opdracht is geworden tot zijn karakter (191). Zijn toekomstige onsterfelijkheid werd zijn konkrete toekomst (192). De geletterde man verscheen, als ersatz van de christen (207). Hij wàs Roquentin (210).
Hij is veranderd. Later zal hij vertellen welke zuren zijn omhulling hebben weggevreten. Het gebouw is ingestort. Het atheïsme is een wrede onderneming van lange adem (210). Maar nog altijd schrijft hij. Wat zou hij anders doen? Nulla dies sine linea. Het is zijn gewoonte en zijn vak. Lang heeft hij zijn pen voor een zwaard gehouden, nu kent hij onze onmacht. Maar het doet er niet toe: hij maakt boeken en zal ze maken. Het zal de kultuur niet redden, maar de mens drukt er zich in uit. Voor het overige: dit oude, vervallen gebouw, zijn postuur, dat is ook zijn karakter: men ontdoet zich van een neurose, men geneest niet van zichzelf. Gesleten, vervlakt, vernederd, verdrongen en verstild, zijn de trekken van het kind gebleven bij de vijftiger (210). Nooit heeft hij zich de gelukkige bezitter van een talent geacht: zijn enige zaak was zich te redden door het werk en het geloof (211). Als hij het onmogelijke Heil op de rommelzolder bergt, wat blijft er dan? Geheel een mens, produkt van het geheel der mensen, en die evenveel waard is als zij allen, en dat heeft zijn waarde, wat wie ook ervan vindt (213). Zo zij het.

De weerspannige broeder [10]

Kritiek verplicht de kritikus niet het beter te doen dan de bekritiseerde. Maar kritiek is alleen vruchtbaar, als ze voortvloeit uit een andere visie, voorzover ze zich tenminste niet beperkt tot het aanwijzen van onkunde. En het versterkt het betoog, als dat uit de kritiek blijkt. Het voorgaande is inderdaad geschreven van uit een geheel andere mens- en werkelijkheidservaring dan die van Sartre. Er ligt een andere primaire keuze aan ten

grondslag, en het is al gebleken hoe belangrijk het kiezen van de keuze is. Het gaat hier om de keuze van het samen in de wereld zijn. Als iedere fundamentele keuze is zij uiteraard niet willekeurig en moet zij waar gemaakt worden; allereerst in de werkelijkheid, maar ook in de theorie. Dat kan in de samenhang van dit artikel alleen maar schetsmatig gedaan worden. En dat is te eerder mogelijk, omdat de voorgaande kritiek geen volledige verwerping van Sartre's denken inhoudt. Het gaat er maar om aan te geven op welke punten dat denken aksentwijziging of aanvulling behoeft. Sartre heeft in zijn werk aan alle kanten inzichten en uitzichten geopend, die niemand weer zou willen (of zelfs kunnen) dichtgooien: De wereld is niet voor mensen gemaakt; de mens schept zijn eigen keuze; veroordeeld tot vrijheid, is hij toch (of juist) volstrekt verantwoordelijk.

Maar wat betekent die vrijheid; wat kan zij verwerkelijken? Behoort zij iets te verwerkelijken, en zo ja wat en waarom? Is er een menselijke natuur? De antwoorden op deze vragen die ons interesseren, zijn de fenomenologische, niet de logische. Is het fenomenologisch waar, dat de existentie aan de essentie vooraf gaat? Sartre wijst als de „natuur" van het pour-soi het nietende aan, en daarmee de vrijheid, de angst en de verantwoordelijkheid. Later zegt hij, dat er „nog" geen menselijke natuur is en dat die nog gerealiseerd moet worden. Maar kan men iets anders realiseren, dan wat in potentie „is"? Is bijvoorbeeld het taalvermogen niet zo'n potentie van de menselijke natuur? En het is waarlijk geen bijkomstige mogelijkheid. Dieren spreken niet; de mens aanvankelijk ook niet. Maar hij kan het leren, en — zoals nog blijken zal — hij kan het niet nalaten. De mens is lichaam en bewustzijn als twee-eenheid. Het lichaam kent zijn bepaaldheden. Hoe zou het bewustzijn zich daaraan kunnen onttrekken? Gaat dus toch de essentie vooraf? Neen, wat voorafgaat is de potentie in zijn onbepaalde gerichtheid. Zij realiseert zich in de existentie en is gericht op een nimmer geheel verwerkelijkte essentie.

Dit betoogje beweegt zich nog in de buurt van het logische, maar fenomenologisch is het alles beheersende feit dat het zijn alomvattend is. Er is een wereld. Begrijpelijk worstelt Sartre herhaaldelijk met dit absurde feit. Waarom is er iets, waarom is er niet niets? (EN 713—714). Het zijn is er zonder reden, zonder oorzaak en zonder noodzaak. Het vervult ons met verwondering, het houdt ons in zijn greep, en het beangstigt ons. Het is met recht een mysterium, tremendum et fascinans.[11] Dat is alleen mogelijk doordat mensen tegelijk van de wereld zijn en tegenover die wereld staan. Volgens Sartre is dat het resultaat van het nietende cogito, als pre-reflexief bewustzijn. Maar de mens kan niet iets nieten zonder het tegelijk te vestigen, en niet iets vestigen zonder het ook te nieten. Hij doet het steeds beide tegelijk, en hij doet het niet alleen als cogito. Hij zou het niet kunnen doen, hij zou zelfs helemaal niets zijn, als hij niet belichaamd bewustzijn was. Dit belichaamde bewustzijn is een primair fenomeen, waaraan Sartre aanvankelijk voorbijgaat, om het eerst veel later weer moeizaam te herstellen. Maar

dan is zijn aanvankelijke visie al voltooid, waarin hij reeds gekozen heeft voor het nietende bewustzijn. Maar de mens ís zijn lichaam. Pas in de reflektie hééft hij een lichaam, en het is niet voldoende dan pas het hebben weer terug te buigen in het zijn. Want primair ontdekt hij de wereld — inklusief zijn lichaam — als belichaamd (pre-reflexief) bewustzijn.
Wat betekent dat? Allereerst dit, dat het pour-soi niet identiek is met Sartre's nietend cogito. Het is belichaamd bewustzijn, en als zodanig nietend èn vestigend, doordat het nietend aan de wereld duur, uitgebreidheid en dynamiek verleent. Mijn belichaamd bewustzijn voelt, ziet, hoort en beleeft zodoende nietend en vestigend de wereld. Daardoor is de wereld een wereld voor de mens. [12] Niet in die zin dat zij voor mensen gemaakt zou zijn, maar doordat zij — niet voor mensen gemaakt — door mensen beleefd wordt. Zij is wat zij werkelijk schijnt, omdat wat zij schijnt werkelijkheid is voor de mens. Haar schijn is haar werkelijkheid, omdat werkelijkheid een menselijk fenomeen is. De wezens uit het boekje „Platland" kenden de bol als een groter en kleiner wordende cirkel, omdat „plat-wezens" de bol slechts in vlakken kunnen doorlopen. [13] Zo doemt de idee op van een menselijke werkelijkheid die geënt is op „iets". Maar men zou geheel op een dwaalspoor raken, als men dat iets als een zijn achter de werkelijkheid zou opvatten. Het is identiek daarmee, omdat werkelijk zijn menselijke werkelijkheid is.
Daarom is ook het menselijke — pre-reflexieve — bewustzijn een wereldbewustzijn nog voor het bewustzijn „van" wereld is. De mens is wereld en niet-wereld tegelijk, onderscheiden, niet gescheiden. De mens is wereld tegenover de wereld. Hij verwerkelijkt wereld en lijdt aan de wereld. Hij is wereld en herschept de wereld. Hij is met en buiten de wereld, met en buiten de natuur, met en buiten levende wezens, met en buiten medemensen. Hij duikt op in het zijn met en tegen anderen, wier weerspannige broeder hij is. Maar hoe kan men een dergelijk zijn met en tegen andere subjekten fenomenologisch uitleggen? Wat betekent samen èn afzonderlijk in de wereld zijn? Anders gezegd: hoe kan het fenomeen van een omvattend zijn uitgangspunt worden voor de uitleg van een echt met-de-ander zijn?

In de aanvang was het woord

De mens is met en buiten de wereld door er mee bezig te zijn. Daarbij zijn de zintuigen onmisbare middelaars. Reuk en smaak betekenen bij hem niet zoveel, maar hand, oog en oor zijn zijn bemiddelaars bij uitstek. De lichaamsdelen staan hier uiteraard als teken voor samengestelde processen, waarin de mens zijn wereld beleeft. Genetisch is de tast misschien wel het meest oorspronkelijke zintuig en het gehoor het meest bijkomstige. Maar belangwekkend is wat zij fenomenologisch te betekenen hebben. De hand dient om te tasten, te grijpen, te bewerken, te hanteren; daarbij gesteund door het oog. Maar ook om aan te wijzen. Het aanwijzen staat het dichtst bij het aftasten. Het is voorbereiding van het bewerken en hanteren. Maar het heeft ook nog een andere funktie. Aanwijzen is een origineel menselijk proces:

het maakt een stuk menselijke werkelijkheid beschikbaar. Een stuk aardkost, een stuk werkelijkheid, wordt pas Mont Blanc of Mount Everest door het als zodanig aan te wijzen. Ook als de mens de berg niet beklimt, maakt hij hem op die manier beschikbaar. En in deze beschikbaarstelling vindt de taal zijn oorsprong. Zo opent zij de weg tot begripsmatig denken, tot overlevering en kultuur.

Maar de taal is ook expressie van de menselijke werkelijkheid met en buiten de wereld; van de verwondering, de angst en het geboeid zijn. Als expressie verwijst de taal primair ook naar het met en tegen andere subjekten in de wereld zijn; de taal is ook mededeling.[14] Hoe moet dat verstaan worden? Het kijkend of tastend aanwijzen veronderstelt een ander subjekt, dat met of eventueel „tegen" ons kijkt, en dan misschien ook ziet. Het woord zien is namelijk dubbelzinnig: Het betekent pre-reflexief met de wereld zijn, om dan eventueel via een doelbewust kijken tot een reflexief, nu werkelijk „zien" te leiden, dat de mens dan pas echt met of tegen de werkelijkheid plaatst. Maar niet alléén; de ander-subjekt is daarin altijd meebeleefd; dat is juist het verschil met de hallucinatie of de droom. De taal nu, is de uitdrukking van dat meebeleven. Maar niet als pure subjektviteit, als illusie; want de taal wil gehoord worden, en zij wordt verstaan door middel van het luisteren. Tussen horen en luisteren bestaat een soortgelijke dialektiek als tussen zien en kijken. Er is een pre-reflexief horen, een doelbewust luisteren, en een werkelijk verstaan.

Maar hoe weet men, dat een echt verstaan mogelijk is? Doordat spreker en hoorder verwisselbaar zijn in één samenhangende taaldaad. Zij blijven beiden subjekt, ook als zij tot elkaar spreken of naar elkaar luisteren. Maar is luisteren niet vaak beschouwend-objektiverend, evenals het kijken? Jawel, maar het objekt hoeft niet de ander te zijn; het kan ook zijn, en is vaak gericht op iets anders, een bewustzijnsinhoud. Luisteren maakt de spreker (noch de hoorder) per se tot objekt. Juist daarin schuilt het typisch menselijke van de gehoor-zin. Een analyse van het menselijk bestaan kan niet beginnen bij de hand noch bij het oog, zij begint bij de tong en het oor. Daaraan ontlenen hand en oog hun menselijke betekenis. Wie ledematen mist, wie blind is, kan onuitsprekelijk ongelukkig zijn. Maar wie spraak of gehoor verloren heeft, loopt gevaar buitengesloten te worden uit de menselijke gemeenschap. En verlaten zijn, verlaten van alle mensen, dat is de hel. Een gehoorapparaat, het schrijven, of anders de vingertaal, kan de dove, de stomme misschien nog redden. Wie ooit van Helen Keller gehoord heeft, en dan stelt dat de ander de zondeval is, bedrijft geen filosofie, maar neemt wraak op zijn jeugd, toen hij draafde en sprong onder de blik van de volwassenen.

Dus toch rozegeur en maneschijn? Neen, dat niet, maar ook geen negatief christendom. Er is geen lege troon, waar eens God zetelde. Er is helemaal geen troon, maar er zijn mensen, die naar elkaar luisteren kunnen . . . als zij willen! Want hier is dan de inhoud van de vrijheid: de mogelijkheid om te luisteren. De keuze van die mogelijkheid levert een grondslag op voor waar-

den die de autonome enkeling bevestigen, terwijl ze de bevestiging van de ander als subjekt inhouden. De mogelijkheid . . . dat is ook de mogelijkheid van het échec. De „overweldigende verantwoordelijkheid" blijft. En zelfs als deze aanvaard wordt, is er aan de kommunikatie een grens gesteld, voorzover het zijn met de ander altijd ook is een zijn tegen de ander. Ieder beleeft als het er op aan komt ook zijn eigen wereld. Dat maakt hem eenzaam, maar niet noodzakelijk verlaten. Het tegen de ander zijn heeft tot nu toe iedere kultuurvorm gekenmerkt en geteisterd. Maar niet steeds in dezelfde gestalte en dezelfde mate. De kommunikatiekloof wordt wijder en dieper met de desintegratie van traditionele — zij het partiële — leefwerelden, en met de emancipatie — en daarmee komplikatie — van de enkeling. Totdat de verlatenheid een hel wordt van wantrouwen, haat, zelfzucht, neurose en vernietiging. Dan is de voorwaarde aanwezig voor de omwenteling van kultuurpatroon en samenlevingsstruktuur, die de desintegratie en emancipatie hebben voortgebracht. Zodanig, dat nieuwe patronen en strukturen de weg vrij maken, voor geëmancipeerde enkelingen, om het zijn-voor-de-ander te doen prevaleren boven het zijn-tegen-de-ander. Hier treedt een dialektiek aan het licht waarin de werkelijke vervreemding van de mens van zichzelf wordt begrepen als een vervreemding van de ander.

Er is een komplete fenomenologie van het luisteren mogelijk, die ook het zien en tasten interpreteert. Zij omvat de mogelijkheid van misleiding, door verhulling, bedrog of onmacht; en van misverstand door homonymie en verschillen in betekenis- en gevoelswaarde. Zij onderscheidt identificerend-interpreterend en observerend-determinerend luisteren, belangeloos-meevoelend en belanghebbend-tegenstellend luisteren; gedachtenwisseling en woordenstrijd. Zij behandelt het afluisteren en de schaamte, de verstandhouding en de liefde. Dat alles valt buiten het bestek van dit artikel. Maar opmerkelijk is, dat in het luisteren de ander nooit geheel objekt in Sartriaanse zin kan worden, en dat het dat ook niet bedoelt. De taal maakt de medemens tot mede-mens, omdat met de taal een overeenkomstig belichaamd bewustzijn aan de dag treedt. De aanwijzende taaldaad voltrekt zich namens allen en voor allen. De onontkoombare mislukking ligt niet in de perversie: het thematisch tot ding maken van de ogen, het lichaam, de persoon van de ander, maar in de vervulling: de onmogelijkheid om het projekt van het mede-subjekt zijn van de ander geheel te voltooien.

De keuze

En tenslotte: Was het wel de moeite waard: al die woorden, ontledingen, uitleggingen? Der Worte sind genug gewechselt. En toch loont het de moeite voor wie meent dat de idee een macht wordt, als zij de geesten grijpt, omdat belichaamd bewustzijn en praxis niet te scheiden zijn. Maar de idee heeft zich steeds geblameerd als zij gescheiden was van het belang. Welnu het belang dat op het spel staat is de menselijke werkelijkheid, of omgekeerd: de gezamenlijke ondergang. De leus van de Verenigde Naties: één wereld of

geen wereld is adembenemend juist. Maar zij vergt een filosofie die haar schraagt en niet ondermijnt. Dat kan alleen een filosofie zijn, die het uitzicht opent op een werkelijk zijn voor de ander, pour-autrui. Dat is een zijn, waarin de eigen identiteit tezamen met die van de ander als op een rots-bodem (rock-bottom) gevestigd is,[15] doordat het teken van de ander aan de praxis be-teken-is geeft; namens allen voor allen. Dat soort zijn is dienen: mijzelf zijn als de ander. Het stelt een konkrete verantwoordelijkheid aan de orde, omdat het be-antwoordt aan de uitdaging van het zijn met en tegen de ander. Dit zijn laat zich alleen uitleggen als in de aanvang de navelstreng, die de enkeling verbindt met de wereld, niet doorgeknipt wordt. Dat is een zaak van keuze: Het kiezen van de keuze.

[1] L'être et le néant (EN), p. 530—537.
[2] O.a.: Esquisse d'une théorie des émotions. 1939.
[3] Dit is een nieuwvorming, die aan Heidegger ontleend is: das Nichtende.
[4] L'existentialisme est un humanisme. 1966². p. 25 (EH).
[5] Francis Jeanson, Sartre. 1966. p. 23.
[6] Adam Schaff, Marx oder Sartre? 1964 (p. 27—49). Bekritiseert Sartre's opvatting van dialektiek, wellicht niet geheel overtuigend. De schaarste-theorie weerlegt hij met een verwijzing naar de Verenigde Staten. Zie echter ook: J. P. van Praag, Rekenschap. In: Hedendaagse waardering van Marx. 1950 (p. 197—231).
[7] Zie ook Jacques L. Salvan, The scandalous ghost. 1967 (p. 178—183).
[8] Jean-Paul Sartre, Les mots. 1964. (LM).
[9] L. M. Tas, Enige beschouwingen over Esquisse d'une théorie des émotions van Jean-Paul Sartre, 1939, Lezing 1966 (Manuscript).
[10] Titel ontleend aan: M. I. Spetter, Man, the reluctant brother. 1967.
[11] Rudolf Otto, Das Heilige. 1917.
[12] F. Sierksma, De religieuze projectie. 1956 (p. 22 en passim).
[13] Edwin A. Abbott, Flatland. 1884², aangehaald bij D. Burger, Holland, enz. 1957.
[14] Vgl. H. J. Pos, Keus uit de verspreide geschriften I. 1957 (p. 205, 209, 213—215 en passim).
[15] Ontleend aan Erik H. Erikson, Young man Luther. 1958.

Een boom voor een raam

geen woont als ik zo in de takken
geen kent, als ik, de gladde ruishuid
van het blad.
mijn neuriemond hangt in het loof
en is al stil geworden.
ik ben de luistervink
de oortjesuil
de wiebelduif met kopjes
ik kijk, kopschuin, de stilte aan
die in mijn boom zit
als een oude wijdgerokte vrouw.

zij sprak:
ik zag een haan
op een ochtendtak
hij keek mij strak
en peinzend aan.
toen brak
de ochtend aan
ik stak
mijn hand naar hem uit
hij gaf geen geluid
er kraaide geen haan
naar mijn lokkend gefluit
maar juist toen ik weg wou gaan
strekte hij z'n hals naar mij uit
de wereld brak
onder zijn woest geluid:

het kwam als een vlam
zijn keelgat uit
en het lijf van mijn liefste
lag lam.
de dodenhaan kwam
en nam mij tot bruid.
nu zit ik oud en stram
mijn jaren uit.
ik zei: maar vrouw
wat heeft die haan
u voor kwaad gedaan?
die schreeuwde op tijd
ons leven duurt geen eeuwigheid.
zij keek mij aan
ze ging op haar benen staan
op de tak waar zij zat,
ik wist niet
of ik een dode of levende
vóór mij had.
toen zag ik dat
zij onderaan
haar voeten sporen had.
ze tilde haar rokken op
die werden veren
ze ging met die rokken slaan
toen had ze geen rokken
maar vleugels aan.
ik zag het gebeuren
sloeg mijn hand voor mijn mond.
ik zag haar de kleren en veren
verscheuren.
een keel op een naakte poot
stond zij ontbloot
en keek mij aan.
ze was zelf nu de haan,
de haan van de dood
die stilte gebood.
ik stond aan het raam
zonder lijf zonder naam
ik keek in de boom daarbuiten
de avond viel langs de ruiten.

Catharina van der Linden

Eentje

Niet zoveel aandacht aan geven, zei de onderwijzeres, heus mevrouw, gelooft u mij, Jaapje is een enig kind en dan komt zo'n kind gauw teveel in het middelpunt van de belangstelling te staan. Dan denkt hij dat hij zich alles kan permitteren, dat als *hij* het maar is, dan kan alles er mee door. Heus, die belangstelling doet hem geen goed. U ziet nu maar hoe de huiselijke omgeving van een kind de plank misslaat als het om werkelijk opvoeden gaat. Ik zeg u, in mijn praktijk...

Molly luisterde al niet meer. Het was haar duidelijk dat mejuffrouw ten Kate een lesje afdraaide en zij, Molly, had geen behoefte aan lesjes, noch in psychologie, noch in geloof. Je kwam er geen stap verder mee. Kwam je dat ooit wel eens, door wat anderen zeiden? Ach ja, tante Ger; met tante Gerda had zij het kunnen dóórpraten, die maakte het je ook altijd gemakkelijk, je vond je woorden vanzelf. Maar tante Ger was dood. Tegenover mejuffrouw ten Kate zat ze daarentegen aldoor naar haar woorden te zoeken, ze lette zelf op hoe dikwijls ze eh of ik bedoel of iets dergelijks zei. En voor je het wist was mejuffrouw ten Kate dan weer zelf aan het woord. Uitvoerig en nauwkeurig geformuleerd kon zij haar inzicht uiteen zetten en haar zinnen liepen ook altijd vlot van stapel, ze bleef niet steken, en — wat typisch was — ze maakte iedere volzin altijd zeer nauwgezet tot het laatste verledendeelwoord àf, ook als zij in de rede werd gevallen. Interromperen was er niet bij, ze zette door, als een log schip dat geen vaart kan minderen voor een onvoorzien obstakel. Ze voer platbooms over al je eh's en ja maar's en ziet-u's heen. Dan kon ze pas met een genadige buiging van haar hoofd te kennen geven dat het jouw beurt was... om te spreken, dus om iets belangrijks te zeggen over Japie — van wie zij, Molly, toch maar de moeder was, haar Japie, god weet dat het haar hoogzat en wat kon haar die steriele juffrouw ten Kate schelen! en toch en toch, het was me een gedoe om dat kind, haar kind, waarom wàs ie ook zó — en juffrouw ten Kate's blik scheen dan ook

op z'n minst van je te verwachten *dat* het belangrijk was wat je zeggen ging en dat werkte verlammend. Ze voelde het uh al voor in haar mond liggen, paraat als een kikker om naar voren te springen. Nee, ze moest zich concentreren. Het ging er nu om dat die ander, die vreemde, die stijlvolle juffrouw ten Kate begréép dat haar kind, haar Jaapje, geen leugenaar en geen dief was. 't was toch verschrikkelijk om zoiets van een jong kind te durven beweren — nee, juffrouw ten Kate *zei* het ook niet, niet met die duidelijke, grove woorden, maar ze bedoelde het wel. Ze bedoelde te zeggen dat Jaapje geld, dat van een ander jongetje was, had weggenomen en dat hij het nu niet eens eerlijk wilde bekennen. Daar school een dubbele fout in: oneerlijkheid en onopenhartigheid. Dieven en liegen noem je zoiets ook. Maar om die woorden te gebruiken was juffrouw ten Kate teveel psychologe. Ze had het ook eens moeten durven! Wat weet zo'n ongetrouwd mens — ook al is ze dertig, en misschien juist nog minder daarom — nu van jonge kinderen af. Ja, juffrouw ten Kate had haar lesje geleerd; haar opleiding, waar ze het aldoor over had, was prima geweest, dat kon je uit elk van haar bemerkingen horen, ze wist zo goed wat ze zei, ze bouwde haar oordeel zo mooi op. Ze kon het zo prachtig uitleggen waarom iets zo en zo was en wat de ondergronden of de redenen waren, je zàg het gewoon geboren worden het hele conflict. Maar Molly dacht: het is geen conflict waar het om gaat; die juffrouw ten Kate zit maar iets moois bij elkaar te fantaseren, wat wist zij nu af van geboren worden — ze kon het woord zo overtuigend en toch kies gebruiken, het verklaarde uit haar mond altijd alles wat geen verdere verklaring behoefde. Zo en zo, en dan „wordt het conflict geboren". Molly wilde haar in haar correcte woordenvloed afremmen, en toen haar dat niet lukte, barstte ze ineens los: geboren, geboren, u praat maar over „dit conflict" alsof het met armjes en beentjes in de wereld gekomen is, klaar om zelfstandig verder te wandelen. Maar een kind is iets anders dan een potentiëel conflict, een kind is iets kleins en zelfstandig levends. Zeer juist, zeer juist, mevrouw Welker, zei juffrouw ten Kate verrukt, u zegt het juist héél goed. Waar een kind is, is het conflict ook in *aanleg* aanwezig.

Maar juffrouw ten Kate! ik bedoel, hoorde Molly zichzelf zeggen — en toen zweeg ze. Ze zweeg abrupt. Ze begreep opeens, dat ze elkaar nooit zouden begrijpen.

En al dat zogenaamde stelen en liegen, ach wat, daar groeide haar Jaapje wel overheen. Ze zou maar eens extra lief tegen hem zijn. Dan kwamen ze er allemaal wel uit. En bij het heengaan zei ze vriendelijk: Dag juffrouw ten Kate, bedankt voor uw bezoek!

En mejuffrouw ten Kate voelde zich óók voldaan en zei, net zo vriendelijk: dag mevrouw. Maakt u zich maar geen zorgen. We komen er wel uit. En toen de deur achter haar in het slot viel, dacht ze: mensen moesten altijd minstens drie of vier of zes kinderen hebben. Die brachten ze gemakkelijker groot. Wat heb je er nu aan ééntje?

Catharina van der Linden

Het maanmeisje

O eenmaal nog het gevoel van
toch te zijn bevleugeld . . . . . ;
J. C. Bloem

Personen: Leo, Greet, Pietje, Sybrand

De huiskamer van Sybrand en Greet van Tedinga is rommelig maar gezellig. Langs de wanden boekenkasten. Links de tuindeuren, in de achterwand een groot raam dat uitziet op een verwaarloosde tuin. Daar staan ook de werktafels van het echtpaar, links die van hem, waarop nu zo veel boeken en papieren zijn opgestapeld, dat het onmogelijk lijkt er aan te werken, rechts die van Greet, die op dit moment zit te tikken, blijkbaar bezig met een vertaling. Op de voorgrond een zitje, samengesteld uit niet bij elkaar passende meubels.

Leo: (verschijnt voor de tuindeuren links) Hallo!
Greet: (staat op en doet de deuren open) Wat wilt U? - Leo! Ben jij het?!
Leo: Ja Greet, ik ben het. Mag ik binnen komen?
Greet: O natuurlijk, neem me niet kwalijk. Ik herkende je eerst niet eens... Dat komt van die snor, denk ik.
Leo: Jij bent niet veranderd, tenminste, heel weinig. Het is wel lang geleden, hè?
Greet: Ja, twaalf jaar.
Leo: Is dat al weer...? Nee, dat kan haast niet.
Greet: Wij wonen hier nu twaalf jaar. En sindsdien... Johan is hier nog eens geweest, maar jij niet, en wij komen praktisch nooit in de stad.
Leo: Ja, als je het mij zo voorrekent, dan moet ik het geloven . . . En — hoe gaat het met jullie in dit verstopte hoekje?
Greet: Dank je, wel goed. Ga zitten.
Leo: Mag ik even rondkijken? Mooie grote kamer, zeg. En wat een uitzicht! Wel stil, zeker.
Greet: Ja, wel stil. Maar Siep houdt van de stilte, en ik ook wel.
Leo: Hoe is het met Sybrand? Is hij er niet?

Greet: Ja, hij is boven, hij slaapt nog. Hij heeft gisteren erg laat zitten werken, en dan laat ik hem maar wat liggen.....

Leo: Juist.

Greet: (zij is nu duidelijk nerveus) Ben je eigenlijk direct omgelopen, of heb je eerst nog gebeld?

Leo: Ik heb gebeld, maar zonder resultaat, en toen ben ik dus zo onbescheiden geweest om.....

Greet: Nee, dat bedoel ik niet, maar ik heb gisteren geprobeerd dat ding te repareren, en nu doet hij het nog niet. Niet dat het erg is, want we krijgen hier praktisch nooit bezoek. Ik ben ook niet erg goed als gastvrouw. Wil je roken? De sigaretten staan naast je.

Leo: Dank je. Vind je het goed als ik een klein sigaartje opsteek? Dat praat makkelijker.....

Greet: En je bent gekomen om te praten. Ga je gang, ik luister.

Leo: O. Ja, ik kan niet zeggen, dat het daar makkelijker van wordt... En het is jammer dat Sybrand er niet bij is. Zou je hem niet kunnen roepen?

Greet: (na een aarzeling) Dat doe ik liever niet.

Leo: O. Jammer. Mag ik vragen, waarom niet?

Greet: Een gesprek met jou . . . waarschijnlijk een . . . dat weet je zelf wel: een stekelig gesprek brengt Siep altijd uit zijn concentratie.

Leo: Goed, dan niet. Het is anders niet mijn bedoeling een stekelig gesprek op te zetten. Ik wou hem in de eerste plaats... dit aanbieden. (hij knipt van een pakje het touwtje door en vouwt een papier open) Alsjeblieft!

Greet: O, de nieuwe bundel! Keu-rig! Daar zal Siep erg blij mee wezen!

Leo: Ik hoop het.

Greet: Dat weet ik zeker. Dank je wel. Als ze nou ook maar gelezen worden.

Leo: Daar zou ik me maar geen illusies over maken. Dat doen wij ook niet. Wij geven dit werk uit, om... nou ja, uit oude relatie. Maar we weten praktisch vooruit, dat we er weer mee blijven zitten. Met zo goed als de hele oplaag. En daar wou ik nu juist over praten. Dit kan niet zo maar doorgaan.

Greet: Wat bedoel je?

Leo: Wat ik bedoel? Precies wat ik zeg. Wij zijn tot de conclusie gekomen dat we niet tot in den treure kunnen doorgaan met het uitgeven van Sybrands poëtische productie.

Greet: Wat een woord! Waarom zeg je niet gewoon: Siep z'n verzen?

Leo: Omdat ik geen ruimte wil laten voor misverstanden. Verzen — dan kun je denken dat het alleen gaat over die onverkoopbare bundeltjes waarvan we er nu drie hebben liggen, als we dit meerekenen. Maar ik wil met deze term ook het befaamde epos inslui...

Greet: Het epos? Nee, dat kun je niet doen! Dat is... je hebt zelf gezegd, daar ben ik bij geweest, dat je dat graag wou hebben!

Leo: Zeker, dat heb ik gezegd, en dat meende ik ook. Maar weet je hoe lang dat al geleden is? Vijftien jaar! Toen verwachtte ik nog wonder wat van

Sybrand. Hij kon over zijn werk praten met een aanstekelijk enthousiasme. Dat heeft hij trouwens altijd goed gekund: praten over wat hij zoù doen. De uitvoering, daar komt hij jammer genoeg meestal niet aan toe.

Greet: (na een korte pauze) Vind jij dat werkelijk zo jammer?

Leo: Ik ben bang dat de betekenis van die vraag mij ontgaat.

Greet: Is het niet eigenlijk een voldoening voor jou?

Leo: Wat denk je dat een voldoening voor mij is?

Greet: Dat Siep zijn plannen niet volledig uitvoert.

Leo: „Niet volledig". Zachtzinnig geformuleerd, lijkt mij. Je kunt beter zeggen, dat hij er praktisch niets aan doet.

Greet: (heftig) Nietwaar! Drie bundels, en aan zijn epos werkt hij nu weer heel geregeld.

Leo: Ja, ja. Tot laat in de nacht zelfs! Mijn lieve kind, als je dat sprookje vaker vertelt, moet je er wel voor zorgen, dat die flessen bijtijds weg zijn. (hij diept een fles op uit de kussens van zijn stoel).

Greet: (hees) Goed, je hebt gelijk: hij héèft weer gedronken. Nòg een voldoening voor je! Want dat is het toch, hè? Je hebt het altijd wel gezegd: Sybrand kan er niet afblijven, vroeg of laat begint het weer van voren af aan. Nou, gefeliciteerd, het is weer begonnen.

Leo: (na een stilte) En denk jij, dat ik daar blij mee ben?

Greet: Ja! Ja, dat denk ik. Jij háát hem.

Leo: Nee, ik haat Sybrand niet. Ik hèb hem gehaat, dat geef ik toe, en ik hoef jou toch waarachtig niet uit te leggen, waarom. Maar dat is allemaal verleden tijd. Wat ik nu voor hem voel...

Greet: Medelijden zeker, hè?! Alsjeblieft, spaar me jouw medelijden. Dan heb ik liever je haat!

Leo: Ik maak je erop attent, dat ik het woord medelijden niet gebruikt heb.

Greet: Nee, dat is waar, je hebt het niet gebruikt. Maar je hèbt toch wel medelijden met ons! Je hebt toch zeker verschrikkelijk te doen met die arme, àrme Sybrand: iedereen verwachtte zoveel van hem, maar hij heeft zo goed als niets gepresteerd en nou is hij aan de drank. Voor hem zelf echt zielig natuurlijk, maar zo'n vrouw dan — daar moet je ook medelijden mee hebben! Denk je dat even in zeg, elke dag opnieuw moeten optrekken met zo'n asociale slappeling! Want laten we de dingen bij de naam noemen, nietwaar, hij is toch gewoon te beroerd om de kost te verdienen! Is het niet Leo, dat is toch wel zowat de manier waarop jullie over ons denkt?!

Leo: Ja, wat wil je nu dat ik daarop zeg? Het heeft dunkt me weinig zin om . . .

Greet: Om het te ontkennen, wou je zeggen. Nee, je hebt gelijk!

Leo: Nee Greet, dat wou ik nièt zeggen. Ik wou zeggen, het heeft geen zin dit gesprek in deze toon voort te zetten. Jij bent toch niet in de stemming om te luisteren. Jij wilt mij met alle geweld als jullie vijand zien...

Greet: Ja, een vijand, dat ben je ook! Anders zou je niet gaan praten over

het epos! (tegen de tranen aan) Ik weet ook wel, het komt nooit af, je zult niet eens de kans krijgen het uit te geven. Maar dat hoef je toch niet aan Siep te zeggen. Hij gelooft er in, tenminste... af en toe, en ik wil zo graag dat hij erin blijft geloven. Dit is het enige waaraan hij zich op kan trekken. En nou moet jij hem komen vertellen: doe geen moeite, het hoeft al niet meer... En waarom, waaròm?! Alleen om hem helemaal in de put te werken . . . ! (zij huilt nu wanhopig)

Leo: (kucht na een stilte) Greet, luister nu eens... (gesnik is het enige antwoord) Greet, als je nu even rustig wilt luisteren...

Greet: (vermant zich) Nee. Alsjeblieft, hou op. (zij snuit haar neus, en zegt dan op andere toon) Je moest maar liever weggaan.

Leo: Het spijt mij, het spijt mij meer dan ik zeggen kan...

Greet: Ach, onzin! Ga nu maar weg!

Leo: Wil je niet geloven, dat ik deze hele toestand hier meer dan ellendig vind, dat ik...

Greet: Nee!! Ik geloof niet aan die spijt van jou! En die ellendige toestand — breng maar een fleurig verslag uit aan Johan! Sybrand sliep boven zijn roes uit en Greet zat beneden in tranen. En dan kun je erbij zeggen: dat hebben wij samen netjes geflikt!

Leo: Wàt zeg je?! Ben je gek geworden?! Wou jij beweren, dat het onze schuld is, dat Sybrand aan de drank is...?!

Greet: Nee. Maar jullie hebt wel alles gedaan om te maken, dat hij er niet weer boven op zou komen.

Leo: Ach kom! En zou je misschien ook nog zo goed willen zijn om uit te leggen, wat wij dan gedaan hebben?

Greet: Jullie hebben hem uit de firma gewerkt.

Leo: Hij is uit eigen beweging afgetreden.

Greet: „Uit eigen beweging"! Jullie hebben hem het werken onmogelijk gemaakt. Net toen hij een maatschappelijk houvast zo nodig had.

Leo: Als we hem zijn gang hadden laten gaan, dan was er van dat houvast niets meer overgebleven. Dan was de hele firma naar de bliksem geweest. Goed, Johan en ik hebben Sybrands' aftreden - bevorderd. Je mag desnoods zeggen dat wij hem er uitgewerkt hebben. Maar waarom? Zeg dat er dan ook bij!

Greet: Jij hebt Siep nooit vergeven, dat ik niet met jou getrouwd ben.

Leo: Dat is in dit verband een belachelijke opmerking. Zeker, ik heb het Sybrand indertijd verdomd kwalijk genomen... Denk je dat het prettig is, als je van een zakenreis thuiskomt, en je wordt voor het feit gezet dat je jongste broer inmiddels je meisje... nee, ik geef toe, dat vergeef ik hem nooit. Maar de reden waarom wij hem er uit gewerkt hebben, zoals jij dat noemt, heeft met die geschiedenis niets te maken, helemaal niets. Trouwens, Sybrand is daarna toch nog vijf jaar directeur geweest.

Greet: En wat was dan wèl de reden? Dat is mij namelijk nooit duidelijk verteld.

Leo: Dat komt, jij was toen niet... bereikbaar.

Greet: Nee, ik was niet „bereikbaar". Keesje was dood, ik was overspannen en Siep begon te drinken. En dat leek jullie het aangewezen moment om hem eruit te drukken. Met fijne tact gedaan, dat moet ik zeggen!

Leo: Nee Greet, zo is het niet! Ik begrijp wel, dat het jou zo toelijkt, maar dat is niet fair, zo is het niet gegaan. Wij hebben geen ogenblik gedacht: Kijk, dit is nou het geschikte moment om hem er uit te drukken. Wij konden hem gewoon niet zo laten doorgaan. Hij nam beslissingen die eenvoudig belachelijk waren. Heb jij Maurits Santander gelezen?

Greet: „De zeven levens van Maurits Santander"? Nee, niet gelezen. Siep zei dat het niet de moeite waard was.

Leo: Wat je maar „niet de moeite waard" noemt! Bikker en Basten hebben er geweldig aan verdiend! En dat hadden wij kunnen doen: Cazuin had ons het manuscript aangeboden. Maar Siep heeft het na een week teruggestuurd, hij heeft er niet eens met ons over gepraat, nee direct terug met een onhebbelijk briefje: de firma kon er niet aan denken een roman van een dergelijke kwaliteit in haar fonds op te nemen. Ja, je begrijpt toch zelf wel: zo'n man is als directeur eenvoudig onmogelijk. Een uitgeverij is geen Sinterklaasonderneming, het is een commercieel bedrijf. En daarvoor had Sybrand niet het minste gevoel. Als uitgever was hij een... ja, hoe moet ik het noemen?... een non-valeur.

Greet: Ik heb jou meen ik eens horen zeggen, dat Siep een literaire fijnproever was.

Leo: Best mogelijk, dat ik dat gezegd heb. Het is misschien nog wel waar ook. Maar de handelswaarde van een manuscript — die ontgaat hem volkomen. Daar interesseert hij zich niet eens voor. Daarom is hij ook zo weinig waard voor ons als adviseur. Hij zit er geregeld naast met zijn adviezen.

Greet: Dat geloof ik niet. Jullie volgen zijn adviezen praktisch nooit, dat is een andere kwestie, maar...

Leo: Neem nou bijvoorbeeld „Sterk in de Storm".

Greet: Nou, en?

Leo: Sybrand heeft de uitgave met klem ontraden, en het is een geweldig succes geworden.

Greet: Je bedoelt, het is goed verkocht. Dat had Siep ook voorspeld. Ik herinner mij nog precies de zinnen uit zijn rapport. Ik heb denk ik nog wel een doorslag, maar ik ken het uit mijn hoofd, omdat ik er tegen was, dat hij het zo scherp zou schrijven.

„Deze kitsch is zo rijkelijk met sex gelardeerd, dat het verhaal er hoogstwaarschijnlijk in gaat als koek. Dit volkomen waardeloze leesvoer acht ik ver beneden de stand van de firma, maar als de directie desondanks tot uitgave mocht besluiten, dan zou men de titel kunnen amenderen tot „Sterk in de Stroop".

Leo: (geërgerd) Ja, ik herinner mij. Jij denkt toch zelf ook niet dat dergelijke

flauwiteiten bijzonder profijtelijk zijn.

Greet: 'k Weet niet. Siep zei: je kunt er donder op zeggen, dat ze die voddenboel nemen. Dan zullen ze het tenminste doen met een slecht geweten. En de recensies hebben hem gelijk gegeven!

Leo: Maar het publiek niet! En de recensies waren niet allemaal slecht, ik heb er een paar gezien, die helemaal niet zo gek waren. Nou ja, het is geen hoge kunst, dat heeft ook niemand beweerd, maar voor het grote publiek is het precies wat het hebben moet.

Greet: Je hebt er dus geen spijt van.

Leo: Spijt?! Natuurlijk hebben we er geen spijt van! We zijn bijna door de vijfde druk heen! Stel je voor: de vijfde!!

Greet: Ja, ik stel het me voor. En een slecht geweten hebben jullie er ook niet van overgehouden?

Leo: Een slecht geweten, maar mijn hemel...! Ik zal jou eens wat zeggen: Sybrand praat altijd zo makkelijk over „ver beneden de stand van de firma". Maar het is niet beneden de stand van welke uitgeversfirma dan ook om iets te doen voor... voor de eenvoudigen van geest. De mensen die aan de literatuur nog helemaal niet toe zijn, die praktisch nog nooit een boek gelezen hebben, die bij wijze van spreken nog moeten *leren* lezen. Die zijn er, die zijn er geweldig veel, veel meer dan Sybrand met zijn superieure glimlach over „boekheidenen" ooit vermoed heeft. Die mensen moeten dichter bij het boek gebracht worden, en dat is ons met „Sterk in de Storm" ik mag wel zeggen bijzonder goed gelukt.

Greet: (na een stilte) Weet je, Leo, als ik jou zo hoor praten, dan vind ik het bijna jammer — nee, laat ik het maar niet zeggen, beter van niet...

Leo: O, ga gerust je gang hoor! Zeg maar wat je te zeggen hebt. Wat vind je bijna jammer?

Greet: Dat jullie met die zendingsarbeid zoveel verdiend hebben. Voor de wat minder eenvoudigen van geest wordt het daardoor zo moeilijk te geloven aan jullie nobele bedoelingen.

Leo: Kijk es aan! Het zou inderdaad zonde zijn als je die venijnigheid niet gespuid had. (na een stilte waarin hij zich niet zonder moeite beheerst) Kùn je niet proberen de zaak ook eens van ons standpunt te bekijken? Natuurlijk willen wij winst maken, dat moeten we doen. Daar moeten idem zoveel gezinnen van leven. Jullie tenslotte ook.

Greet: „Tenslotte", zeg dat wel! Ik hoop voor die andere gezinnen dat ze er wat ruimer van kunnen leven.

Leo: Ik geef toe: wat wij Sybrand betalen als adviseur, is niet overdreven veel. Maar als je erbij bedenkt, dat wij alleen maar last van die adviezen hebben, dan is die post nog nauwelijks verantwoord.

Greet: Probeer je mij aan het verstand te brengen dat jullie van plan zijn die post te schrappen?

Leo: O nee, helemaal niet. Voor die adviezen willen we met genoegen blijven betalen,... eh... misschien zelfs wel meer dan nu. Wij willen er alleen

niet langer last van hebben.

Greet: (minachtend) „Last". Hoe kun je last hebben van adviezen die je toch nooit volgt?

Leo: Dat kan. Doordat anderen zich door die adviezen laten imponeren.

Greet: Anderen...?

Leo: In elk geval één: tante Lize.

Greet: (geamuseerd) Tante Lize? Maar die is ver over de tachtig!

Leo: Zeker, maar ze is nog altijd bijzonder vervelend. Op elke aandeelhoudersvergadering houdt ze een lofrede op Sybrand, ze betreurt het dat Sybrand uit de directie getreden is en ze wil dat er pogingen worden gedaan om Sybrand opnieuw in de directie op te nemen.

Greet: Och, de goeierd!

Leo: Ja, goeierd, pas op! Ze wil precies weten of Sybrand er ook voor was een bepaald boek uit te geven, dat kàn ze zich haast niet voorstellen, en tenslotte komt ze steevast aandragen met een motie, waarin de vergadering het betreurt dat er zo vaak wordt afgeweken van de adviezen van de literaire adviseur.

Greet: En wat doen jullie met die moties?

Leo: Die worden verworpen. Wij hebben tenslotte zeventig procent van de aandelen. Maar het blijft vervelend. En daar willen we nu een eind aan maken.

Greet: En hoe stel je je dat voor?

Leo: Sybrand moet zijn adviezen anders schrijven.

Greet: Hoe „anders". Je bedoelt: hij moet zijn eigen oordeel verloochenen.

Leo: Nee nee, wacht nu even. Dat bedoel ik natuurlijk niet. „Zijn eigen oordeel verloochenen" - zo'n melodramatische uitdrukking is volkomen misplaatst. Als hij een manuscript niet waarderen kan, dan mag hij dat zeggen, natuurlijk. Maar dan graag wel in een wat mildere formulering, niet zo... zo vernietigend, met wat meer... begrip, ik zou bijna zeggen: met wat meer liefde.

Greet: Dat klinkt tenminste goed. Maar voor wie zijn Sieps adviezen bestemd? Toch niet voor de auteur! Als dat zo was, ja, dan zou Siep wel moeite doen voor een „mildere" formulering. Maar als het er alleen maar om gaat jullie een paar opmerkingen van tante Lize te besparen — denk je dat hij daarom op zal houden van een prul te zeggen, dat het een prul is? Dan ken je Siep niet.

Leo: Het gaat wel om iets meer. Het is voor de firma van vitaal belang dat Sybrand de toon van zijn adviezen... eh...

Greet: Vervalst.

Leo: Nee, mitigeert. Dat is heel wat anders!

Greet: Natuurlijk.

Leo: Ja, dat is heel wat anders. En ik reken erop dat jij mijn verzoek zult steunen.

Greet: Daar zou ik niet te vast op rekenen.

Leo: Toch wel. Wat wij noodgedwongen anders zouden moeten doen, — ik neem aan dat je dat begrijpt.

Greet: Siep ontslaan.

Leo: Precies. En hem meedelen, dat van het uitgeven van ander werk van zijn hand geen sprake meer kan zijn.

Greet: Dus dat is regelrechte chantage.

Leo: Noem het zoals je wilt. Het is in het belang van de firma.

Greet: Dat begrijp ik niet. Waarom is het... hoe zei je ook weer? — „van vitaal belang voor de firma, dat Siep zijn adviezen „mitigeert".

Leo: Ja, dat is een wat lang verhaal... Heb jij wel eens van Evelien de Vreugde gehoord?

Greet: Is dat niet een schrijfster van meisjesboeken?

Leo: Juist. Maar onder haar eigen naam, Lydia Montagne, heeft ze een roman geschreven: „Een vrouwenleven". En die wil ze bij ons onderbrengen.

Greet: Maar Montagne... Is dat de uitgever?

Leo: Dat is de uitgever, ja. De zaak is van haar. Maar ze heeft ruzie met haar bedrijfsleider. Die heeft bezwaar gemaakt tegen de uitgave: hij vindt het boek nogal zwak.

Greet: Terecht waarschijnlijk.

Leo: ... Eh ... nee, dat vind ik niet. Het is geen sterk boek, het vertoont een zekere onhandigheid, de taal is ook niet onberispelijk, maar het is wel echt, wel doorleefd. Wij zijn wel van plan het te nemen.

Greet: Dus daarover hoeft Siep niet te adviseren.

Leo: Ja, dat moet hij juist wel. Daar is zij op gesteld. Zij heeft Siep jaren geleden eens een lezing horen houden, en daar is ze nog wèg van. Ze hecht overdreven veel waarde aan zijn oordeel. Dus het is in dit geval wel gewenst dat dat...

Greet: ...voorzichtig geformuleerd wordt. Goed, als Siep weet dat de auteur zijn rapport zelf onder ogen krijgt, zal hij natuurlijk wel proberen het niet al te cru te zeggen. Maar hij zal wel schrijven wat hij denkt!

Leo: Ja, en nou zit daar... In het algemeen heb ik daar alle begrip voor, en ik zou hem ook nooit durven vragen om niét te schrijven wat hij denkt. Maar in dit heel speciale geval... Kijk, hij mag natuurlijk wel aanmerkingen maken, kritiek, opbouwende kritiek is zelfs heel welkom, maar het eindoordeel — ja, in dit héél speciale geval is het toch wel uiterst gewenst, dat dat gunstig uitvalt. Begrijp je wel?

Greet: Nee, ik begrijp er heel weinig van. Waarom is dit zo'n „heel speciaal geval?"

Leo: Omdat... omdat er zoveel van afhangt. Kijk, wij hebben de indruk, dat die Lydia Montagne misschien wel bereid is om haar fonds aan ons over te doen. Er staat nog helemaal niets vast, zij heeft ons de zaak niet aangeboden, en wij hebben ook geen bod gedaan, maar wij weten, wij hebben in elk geval alle reden om te vermoeden, dat zij niet van plan is de zaak op de ouwe voet voort te zetten. Haar bedrijfsleider zou mis-

schien wel graag... maar dat wil zij niet. En nu moeten we de zakenvrouw liever niet — ik wil niet zeggen: voor het hoofd stoten, maar dan toch... froisseren door een vernietigend oordeel uit te spreken over de schrijfster Lydia Montagne. Zie je, die... eh... die personele unie van zakenvrouw èn auteur, die maakt het allemaal nogal gecompliceerd. Ik hoop dat het je nu duidelijk is...

Greet: Ja, ik geloof van wel. En het is dunkt me niet zo verschrikkelijk gecompliceerd. Lydia Montagne hecht volgens jou veel waarde aan het oordeel van Siep, overdreven veel waarde, heb je meen ik gezegd.

Leo: Ja, het lijkt mij overdreven veel.

Greet: Maar toch waarschijnlijk alleen aan het eerlijke oordeel van Siep.

Leo: Eh... ja, natuurlijk.

Greet: Dus als jij Lydia Montagne een oordeel van Siep in handen speelt dat niet eerlijk is...

Leo: Nou, „niet eerlijk".....

Greet: Nee! Niet eerlijk. Een oordeel dat „gemitigeerd" is, is niet eerlijk.

Leo: Je begrijpt mij verkeerd, ik wil alleen...

Greet: Ik begrijp jou juist heel goed. Terwille van een zakelijke transactie wil jij mevrouw Montagne wat wijs maken, en dat vrome bedrog wil je laten uitvoeren door Siep. Dank je wel!

Leo: Als je nu eens even rustig wilt luisteren...

Een stem: (in de tuin) Hallooo! Ben je wakker?! Hàlloooo!

Leo: Wie is dat?

Greet: O, dat is Pietje. Een vriendje van Siep.

De stem: Muzenzoon! Kom uit je ne-èst! Je hebt een prijs gekregen!!

Greet: Wat zegt hij? Een prijs! (zij opent de tuindeuren) Komt U maar hierlangs.

Pietje: (een man van een jaar of zestig met een rode gelaatskleur. Hij heeft een alpinopetje op zijn kortgeknipt grijs haar en loopt op vilten pantoffeltjes) Als ik zo vrij mag zijn, mevrouw Margaretha. Uw man heeft een prijs gekregen, dus ik wou even... o U hebt bezoek. Neem me niet kwaiijk, ik hoop niet dat ik stoor, maar ik hoorde van die prijs, dus toen dacht ik: dadelijk even waarschuwen...

Greet: Heel vriendelijk van U. Ik zal Siep even roepen. (af)

Pietje: Monnikenhof is mijn naam.

Leo: Brander van Tedinga. Aangenaam.

Pietje: Brander van... o, dan bent U een broer van onze muzenzoon! De... de nette broer, als ik het zo zeggen mag. Of bent U een neef?

Leo: Nee, ik ben inderdaad een broer.

Pietje: (in verbazing) Ja, ja! Merkwaardig toch, hè! Maar je ziet het vaak in één familie: aan de ene kant de lui die het héél ver schoppen, daar is niet dàt op aan te merken... nou ja, het kunnen wel rotzakken wezen, maar dat zie je er niet direct aan, zo op het eerste gezicht on-be-rispe-lijk, en daar tegenover een stelletje ongeregeld, je kunt er van alles

mee proberen, maar er komt nooit wat van terecht. Daar hoor ik bij. Pietje, dat ben ik, Pietje deugt niet, zei mijn moeder altijd, en ik heb laten zien dat het goeie mens gelijk had. En daar heb ik niet eens mijn best voor hoeven doen, dat ging gewoon vanzelf. Er moet van het begin af een weeffout ingezeten hebben...

Greet: (komt weer op) Wat is er nu met die prijs?

Pietje: Kan ik U tot mijn spijt niet zeggen, mevrouw Margaretha, ik heb alleen gehóórd, dat onze poëet een prijs gekregen heeft.

Greet: Van wie?

Pietje: Al sloeg U me dood, mevrouw Margaretha...

Greet: Van wie hebt U 't gehóórd?

Pietje: Oo, bedoelt U dat. Ja, dat weet ik wel. „Van gewoonlijk zeer goed ingelichte zijde". Van onze kastelein. Wel een man waar je van op aan kunt. Die fantaseert niet, vast niet. Is hij veel te dom voor.

Greet: En hoe wist die het dan?

Pietje: O wacht even, mevrouw Margaretha, maak U de zaak nou niet tè ingewikkeld. Hoe wist die het dan? Papperlepap... nee, ik heb het. Gehoord van Jannes?

Leo: En wie is Jannes?

Pietje: Dat is de zoon van de baas van het postkantoortje. Er is een telegram gekomen, maar het kan niet dadelijk bezorgd worden.

Greet: Waarom niet?

Leo: Dan kan hij het toch telefonisch...

Greet: Wij hebben geen telefoon.

Pietje: De baas zit zelf met een gebroken enkel, en de besteller was al weg toen het kwam, en nu kan het dus wel vijf uur worden.

Leo: Kan die zoon het dan niet even brengen?

Pietje. Suffe Jannes? Die mag niks met de bestelling te maken hebben. Hij heeft eens een heel zwikje brieven in het kanaal gedonderd, daarom zeggen ze juist, dat hij niet goed bij zijn verstand is. Lijkt mij een zwakke redenering hoor, ik had het ook kunnen doen. En Pietje deugt niet, maar bij zijn verstand is hij wel.

Leo: Ik zou natuurlijk even naar het dorp kunnen rijden om het te halen...

Pietje: Hoeft niet, hoeft niet. Ik ga wel even naar de weduwe, drie minuten hier vandaan, die heeft telefoon.

Greet: Daar mag U toch niet meer komen voor U betaald hebt.

Pietje: Mag ik ook niet, mevrouw Margaretha, mag ik ook niet. Maar in noodgevallen nietwaar, dan wordt toch alles anders. En als er voor onze muzenzoon werkelijk geld in zicht is, dan pikken we toch allemaal een graantje mee. Ik ga even bellen. Terug over... even kijken, drie minuten heen, drie minuten terug, één minuut bellen, nou vooruit twee — hoeveel minuten hebben we nou? Acht, als ik me niet vergis. Dan doe ik er vijf bij om de weduwe de zaak haarfijn uit te leggen, dan hou ik er nog zeven over voor de post onvoorzien, je weet het nooit nietwaar? — dan

sta ik zonder mankeren met twintig minuten hier weer voor de deur. Mevrouw Margaretha, Uw toegewijde en gehoorzame dienaar, meneer Brander van Tedinga, see you later. (door de tuindeuren af)

Leo: (na een stilte) „See you later"! En vroeger zei Sybrand altijd dat je nooit kieskeurig genoeg kon zijn bij het uitzoeken van je vrienden.

Greet: Och, Pietje is zo kwaad niet.

Leo: „Pietje deugt niet" lijkt mij heel wat aannemelijker.

Siep: (is onder de laatste woorden binnengekomen) Wat weet je ervan? Je kent de man toch niet!

Leo: Goeienmiddag. (geeft hand)

Siep. Ook goeienmiddag. Middag? Verrek, is het al twee uur? Ik dacht... nou ja, doet er ook niet toe, wat ik dacht... Ga zitten zeg, ga zitten. Zo, en jij kwam met een prijs. Wat is dat voor een prijs? — Eerst een glas sherry?

Leo: Nee, ik niet.

Siep: Nou, iets anders dan. Greet heeft wél een sapje.

Leo: Nee, ik kwam niet met een prijs.

Siep: Niet met een prijs? Maar... jij zei toch, ik moest direct opstaan, Leo was er en ik had een prijs gekregen.

Greet: Ik heb niet gezegd dat Leo de prijs bracht. Leo komt voor zaken.

Leo: En met de nieuwe bundel.

Siep: Wacht even, alsjeblieft niet allemaal tegelijk. Ik begrijp niet... Ik zal er eerst een sherry tegen aan gooien... (hij doet dat en schenkt direct weer in) Ja, kijk nu niet dadelijk zo . . . zo irriterend bezorgd! Zo'n enkel glaasje sherry zal me heus de das niet omdoen! Zo, de mist trekt een beetje op. Nou moet je eens geregeld vertellen: wat voor een prijs heb ik gekregen?

Greet:
Leo: Dat weten we niet.

Siep: Weten we niet...?! Maar hoe weten jullie dan...?

Greet: Van Pietje. Pietje is het komen vertellen. Er is een telegram gekomen.

Leo: En Pietje is naar de weduwe om te telefoneren.

Siep: Het zal aan mij liggen, maar begrijpen doe ik het nog niet. Dus dat jij hier bent, dat heeft met die prijs niets te maken?

Leo: Nee, niets. Ik wou je de nieuwe bundel aanbieden en ik wou vooral eens met je praten.

Siep: Praten? Dat kan, dat kan altijd... En je hebt ook helemaal geen idee wat voor prijs het is? (hij drinkt en gaat daarmee door)

Leo: Geen flauw idee.

Siep: Nou ja, het kon zijn. Het zou denkbaar zijn, dat jouw bezoek hier juist op het moment dat ik een prijs krijg, niet helemaal toevallig was.

Leo: Dat is het toch wel.

Siep: (hij gelooft dit niet) Zoals je wilt, zoals je wilt. Een heel gelukkig toeval dus! — O, dat is dus de nieuwe bundel. „De rest ontbreekt" — hoe

vind je die titel?

Leo: Och...

Siep: Tenminste een duidelijk antwoord. (hij leest voor) „Wat ongezegd moest blijven, is het beste" — dat geldt ook voor jou. Maar ze hèbben er dan toch maar een prijs voor gegeven! Als ik dat nou ooit gedacht had, dat ik bij mijn leven nog iets van erkenning zou vinden! Daar kan de firma ook nog plezier van hebben!

Leo: Hoezo?

Siep: Hoezo?! Dit zal de verkoop van mijn bundels toch zeker geweldig stimuleren!

Leo: Ik hoop het. Maar die zal wel heel wat gestimuleerd moeten worden voordat de firma er bepaald plezier van beleeft. Wat niet wegneemt dat wij ons natuurlijk over je succes verheugen.

Siep: O, dat toch wel. Nou kijk es aan. Hartelijker kan het haast niet. Maar goed, ik verdom het om mij te ergeren. Prosit.

Greet: Siep!

Siep: Wat? Nee kijk maar niet zo. Jij denkt: op oud ijs vriest het gauw, maar dat is hier absoluut niet van toepassing... Ik zal jou eens wat zeggen, Greet, ik geloof niet, dat ik het ooit eerder gezegd heb, en misschien ga ik het ook nooit weer zeggen, maar eens moet het gezegd worden: als ik toch nog iets bereik, tegen aller verwachting in, dan heb ik dat alles te danken aan mijn Greet. Ja beminde broer, dat kun je gerust geloven: jullie hebben mij allemaal praktisch laten stikken, allemaal, maar Greet, niet, Greet is in mij blijven geloven, je zou bijna kunnen zeggen: tegen beter weten in.

Greet: (bijna smekend) Siep!

Siep: Rustig maar. Niets aan de hand. Zo, nu doen we de kurk erop, en dit is het laatste glaasje. — Ja, merkwaardig, dat de heren deskundigen nu blijkbaar toch opmerkzaam worden. En weet je waarom dat vooral zo merkwaardig is? Omdat ik die kerels niet ken. Ik bedoel, die lui die zich in jury's laten benoemen, die tutoyeer ik niet, ik drink er geen biertjes mee, ik zit niet zwaarwichtig met hen te ouwehoeren over kunst... Ja, zo gaat het toch meestal met zo'n prijs, dènk ik hoor, vermoed ik; een stelletje dichters in de jury, die denken aan een vriendje die nog nooit iets gehad heeft, en dan spelen ze die jongen de bal toe. „Gut die Christoffel schijnt zo aan de grond te zitten. Zullen we die nou eens een prijs toeschuiven? Hij heeft ook zo'n verdomd aardige vrouw!" En zie je, het leuke is, zo kan het in mijn geval niet gegaan zijn, beslist niet. Van mij persoonlijk weten ze zo goed als niets, van Greet hebben ze praktisch nooit gehoord, niemand heeft enige verplichtingen aan mij, en toch ineens hè, ze weten denk ik zelf niet, hoe dat in z'n werk gaat, dan kunnen ze er gewoon niet meer onderuit, dan vergeten ze alle vriendjes die het zo verdomd goed kunnen gebruiken, en dan geven ze de prijs aan een vent die te trots is om tam-tam voor zichzelf te maken,

en van wie ze maar één ding heel zeker weten: dat hij de prijs verdient. Wel, beminde broeder, wat zeg jij ervan? Tot dusver nog niet zo veel, hè? Je bent gekomen om te praten, maar je doet geen mond open. Overigens de meest geraffineerde tactiek om te suggereren dat je heel wat zou kunnen zeggen. Zal ik jou nou toch maar es inschenken? Misschien helpt dat. Nou?

Leo: (na een aarzeling) Graag.

Siep: Graag, dat mag ik horen. Zo alsjeblieft. Prosit.

Leo: Prosit.

Siep: Jij vindt dat natuurlijk gek hè, als iemand dat van zichzelf zegt: ik verdien de prijs.

Leo: Een beetje wel. De meeste mensen zeggen het ook niet van zichzelf.

Siep: Nee, maar de meeste mensen verdienen ook geen prijs! Maar de enkelingen die dat wel doen, die lukt het soms — o maak je niet ongerust, alleen maar soms, op enkele begenadigde momenten, dan lukt het hun zich uit te werken boven die zogenaamde bescheidenheid, en dan spreken ze uit wat ze ondanks alle twijfel aan zichzelf waar ze doorheen moeten, toch heel zeker weten: ik verdien de prijs. Natuurlijk, dat klinkt dan onuitstaanbaar aanmatigend, maar het kàn waar zijn. O, in mijn geval niet hoor, tenminste niet helemaal. Ik verdien wel de prijs, maar eigenlijk nog niet voor wat ik gedaan heb, maar voor wat ik ga doen. Die paar bundeltjes, dat zijn niet meer dan vingeroefeningen. Ze zijn niet slecht. er staan een paar gedichten in, waar ik zelf nogal tevreden over ben, voor zover je dat ooit bent, maar als je mij nou vraagt: „het wezenlijke van wat jij te zeggen hebt, staat dat er in?", dan zeg ik: nee, het wezenlijke staat er niet in. Dat probeer ik te laten uitspreken door het maanmeisje.

Leo: Het maanmeisje? Wie is dat?

Siep: Het maanmeisje, dat is... ja eigenlijk moet ik er niet over praten voordat het klaar is, maar ik ben nu eenmaal begonnen — dat is de hoofdfiguur van mijn epos.

Leo: Je epos! Ben je daar nog mee bezig?

Siep: Ja wis en waarachtig! Daar ben ik voortdurend aan bezig. Ja, jij gelooft daar niet meer in, dat begrijp ik best, dat zou ik in jouw plaats misschien ook niet doen. Maar je hebt ongelijk! De grondgedachte is eigenlijk verrassend eenvoudig. Als je er over denkt, hoe wij de wereld bekijken en alles wat zich daarop afspeelt, dan moet je tot de conclusie komen dat wij dat doen met een onvermijdelijke stompzinnigheid. Stompzinnigheid, dat wil niet zeggen, dat de mensen dom zijn, dat zijn ze natuurlijk ook wel, maar daar gaat het nu niet over. Nee, ik bedoel — wij groeien op, en dan zijn we met de wereld om ons heen griezelig vertrouwd. Griezelig, dat is het goede woord. Wij zijn er zo aan gewend, het spreekt allemaal zo vanzelf, dat we blind geworden zijn voor de mogelijkheid, dat het ook heel anders zou kunnen. Als we nog iets over hadden van

de onbevangenheid van het kind, als er iets bewaard kon blijven van onze oorspronkelijke verwondering, onze in onschuld geboren verwondering, begrijp je, ja dàn... Dan zouden we allerlei dingen verrekte gek vinden en belachelijk en afschuwelijk, die we nu rustig slikken, dank zij de gewenning zonder meer slikken, alsof het er nu eenmaal zo bij hoort. Begrijp je, om de dingen zuiver te stellen, zouden wij ons moeten ontdoen van die... die blindheid, je kunt beter zeggen van die sluier die de gewenning ons heeft voorgebonden.

Leo: Maar nu begrijp ik nog niet, wat het maanmeisje...

Siep: Moment, daar was ik juist aan toe. Terug dus naar die heldere, nog niet omfloerste blik. Wie zal die bezitten, vraag ik je. Niet een die van deze aarde is. Natuurlijk niet, wie als mens opgroeit, die krijgt dagelijks zo veel injecties van „zo zijn onze manieren", tegen de tijd dat hij volwassen wordt, lichamelijk tenminste, geestelijk volwassen worden de meeste mensen nooit... — waar was ik ook weer gebleven?

Leo: Bij de tijd dat hij volwassen wordt.

Siep: O ja! Tegen de tijd dat hij volwassen wordt, is de mens die wat ik noem nog niet omfloerste blik al lang kwijt. Dan is hij al onverbiddelijk ingekapseld in de gebruikelijke gang van zaken, en wat eens zijn kostelijkste vermogen was, de verwondering, de gevaarlijke maar o zo heilzame verwondering, daar heeft hij geen last en geen weet meer van, daar is hij immuun voor geworden. Nee, wat ik nodig heb, dat is een wezen uit een andere wereld.

Leo: Een maanmeisje!

Siep: Precies. Iemand die als gast eens bij ons komt kijken, en de onbevangenheid van een kind verenigt met het messcherpe oordeel van een keurmeester, van een jurylid voor mijn part. Daarom heb ik als leidsvrouw gekozen een maanmeisje. Ik wil proberen te vertellen wat zij ziet, wat voor vragen er bij haar opkomen, en wat zij niet begrijpt. Het wordt een leerdicht, begrijp je wel, maar pas op: geen opdringerige schoolmeesterachtigheid! Alles wat daar maar in de verte naar ruikt, wil ik er beslist buiten houden. Gewoon rustig vertellen wat zij ziet en denkt. Dat moet voldoende zijn. Dan komt de belachelijkheid en de... de stumperigheid van allerlei dingen die wij heel gewoon zijn gaan vinden — ik zweer je, die komt vanzelf te voorschijn. Zie je, dat is de opzet, en ik durf zeggen: die opzet is niet gewoon goed, die is verrekt goed.

Leo: Ja dat lijkt mij ook!

Siep: (loopt nu opgewonden rond) Ja, die grondgedachte is mij op een goeie dag ingevallen, en daar ben ik nog altijd heel blij mee, héél blij! Maar nou de uitwerking. Die is moeilijk. Jij zult misschien zeggen: onmogelijk, maar dat zeg ik niet, nee beslist niet onmogelijk, maar wel ontzaglijk moeilijk. Want wat ziet zo'n maanmeisje? Oneindig veel meer dan een mens. En dat is het wat mij nu zo dwars zit: ik ben maar een mens. Ik bedoel tegenwoordig. Vroeger, ja toèn...! Als toen iemand tegen mij

gezegd had: luister eens, beste jongen, wat dat maanmeisje ziet, dat zie jij nooit, om de eenvoudige reden dat jij niet uit je eigen huid kunt springen — dan had ik hem uitgelachen. Dan had ik gezegd: dat zullen we dan nog eens zien! En dan wàs ik uit mijn huid gesprongen!

Leo: Dan wàs je uit je huid gesprongen?

Siep: Zonder mankeren, royaal! Aan een maanmeisje had ik toen natuurlijk nog nooit gedacht, maar àls ik er aan gedacht had, nou dan zou ik haar toch zeker doodgemoedereerd hebben uitgerust met de ogen van Sybrand van Tedinga! O ja, dat had ik zeker gedaan! Kijk, dat lef, die onbeschroomde zekerheid, die raak ik een beetje kwijt. Begrijp mij goed, ik ken nog wel momenten die hun eigen wonderlijke glans meebrengen, ik hèb soms nog wel net als vroeger het gevoel, dat ik begiftigd ben met zo iets als een tweede gezicht, maar die momenten worden schaarser, en er staan te veel grauwe dagen tegenover, veel te veel gruwelijke grauwe dagen. Ik krijg waarachtig niet vaak een prijs. — Waar blijft die Pietje nou?

Leo: Ik heb nòg een verrassing voor je. Ken jij een Lydia Montagne?

Siep: (zoekt lusteloos in zijn geheugen) Lydia Montagne? Nooit van gehoord. Heeft ze iets te maken met de uitgever?

Leo: Ja dat was haar vader, die is overleden. Maar die dochter is een grote bewonderaarster van jou.

Siep: Een bewonderaarster van mìj?

Leo: Ja, ze heeft jou indertijd een lezing horen houden. Over het leven in dienst van de Muze, of zo iets.

Siep: „Het leven in dienst van de Muze" — ja waarachtig, dat is — nou ik denk al wel vijfentwintig jaar geleden, een jeugdzonde, kun je wel zeggen. Ik dacht dat die al lang vergeten en vergeven was.

Leo: Vergeten! Ze is er nog vol van. Zó bezielend! Als je haar hoort, dan is het een geweldige belevenis voor haar geweest. Een die richting gegeven heeft aan haar leven. Dat zijn haar eigen woorden.

Siep: Zo, zo — dat hoor ik niet iedere dag. „Richting aan haar leven" — ik weet niet eens meer wat ik toen verteld heb. Het was geloof ik wel een goed verhaaltje, en in die tijd droeg ik zo iets wel boeiend voor, maar om nou dadelijk... En wat voor richting is ze dan wel ingeslagen?

Leo: Ze is gaan schrijven. Eerst onder pseudoniem meisjesboeken, en nu onder haar eigen naam een roman „Een vrouwenleven". Die gaan wij uitgeven.

Siep: O. — Waar blijft die idioot van een Pietje nou? Jullie hadden toch hoop ik goed met hem afgesproken, dat hij zo gauw mogelijk hier moet komen. Als hij daar bij de weduwe blijft plakken...

Greet: Nee, hij komt hier.

Siep: Laten we 't hopen. — Neem me niet kwalijk Leo. Wat zei je? Jullie gaan die roman uitgeven?

Leo: Dat was het plan, ja.

Siep: Mooi, dan hoef ik dus niet te adviseren.

Leo: Eh... nee, adviseren eigenlijk niet...

Siep: Des te beter. Onder ons gezegd en gezwegen, verrot vervelend werk, dat adviseren. Je doet het met zorg, ik mag wel zeggen: met grote zorg, maar je houdt er altijd een vieze smaak van in je mond. En als je eigen werk eens niet zo vlotten wil, ik bedoel als je daar even mee vastzit tijdelijk nietwaar, dat kàn, dan wordt je advies daar een tikje anders van. Begrijp je, je probeert natuurlijk wel je bij je advies niet te laten beïnvloeden door je eigen stemming, maar dat lukt je niet, tenminste niet altijd. Zo'n keurig afgewerkt manuscript dat voor je ligt — dat doet je wat, begrijp je wel. En als het bij je zelf dan maar aldoor niet lukken wil, nou ja aldoor is te sterk, maar dan toch een tijdje, een paar dagen achter elkaar, dan bekijk je dat manuscript met een zekere... bewondering, ja ook wel, maar toch ook met iets van afgunst. Ja, laten we 't beest maar bij zijn naam noemen: het is afgunst. Ik ben soms doodgewoon jaloers. Niet nobel natuurlijk, maar zo is het. En de beoordeling, die wordt daar niet zuiverder van. En dan op een gegeven ogenblik merk je dat hè, dan zeg je tegen jezelf: daar zal ik me toch verdorie boven uit werken, en als je dat probeert, weet je wat er dan gebeurt? Dan sla je door naar de andere kant! O nee, je hoeft mij niks te vertellen over dat adviseren. Kijk dat vertalen, dat Greet doet, dat is helemaal koeliewerk, dat moest eenvoudig verboden worden, maar direct daarna, en dan werkelijk direct daarna, er is geen ander rotkarwei dat daarmee kan concurreren, komt dat adviseren over die manuscripten. Soms heb ik ook het gevoel: nee, dit verhaal is beslist niet goed, er mankeert nog van alles aan, en toch, die vent zou aangemoedigd moeten worden. Er zit iets in van een zekere... vervoering, de man heeft op zijn manier ook gezocht naar... je zou kunnen zeggen: naar het maanmeisje.....

Leo: Jij zegt daar „aangemoedigd".

Siep: Ja, wat zou dat?

Leo: Vind jij ook dat aanmoediging voor een schrijver belangrijk kan zijn?

Siep: Spreekt van zelf, enorm belangrijk!

Leo: Dan moest jij eens gaan praten met die Lydia Montagne. Nee nee, je hoeft over haar boek geen advies uit te brengen, maar als je 't zou willen lezen, dat zou ik erg prettig vinden. Dan zou jij haar eens kunnen vertellen wat je er van vindt. Ze hecht geweldig veel waarde aan jouw oordeel, en een woord van aanmoediging van jouw kant zou wonder wat voor haar betekenen. Zou je dat willen doen?

Siep: Eens met haar praten? Och jawel, waarom niet?

Leo: Prachtig! Hier is haar adres (geeft kaartje). Ze is nogal aan huis gebonden door een achterlijk jongetje — ze is weduwe, haar man is tegen een boom gereden —, dus het is wel het eenvoudigste als jij haar bezoekt.

Siep: Goed.
Leo: En dan heb ik hier het manuscript.
Siep: O leg maar op mijn bureau. Hoe heet het?
Leo: Een vrouwenleven.
Siep: Melodramatische titel! Waarom dan niet (declamerend) „Het leven van een vrouw?!"
Leo: (lacht mee) Alvast een verbetering die je haar aan de hand kunt doen! Zo iets zal ze heel goed kunnen waarderen. Het is een bijzonder charmante vrouw.
Greet: Maar als Siep dat vrouwenleven nu eens helemaal melodramatisch vindt?
Leo: Och wel nee, dat is het niet.
Greet: Goed, dan niet melodramatisch, maar toch ook niet echt goed. Als ze volgens Siep helemaal niet aangemoedigd moet worden?
Siep: (bij het raam) Wacht eens, ik gelóóf...! (een gespannen stilte) Nee, het is 'm niet.
Leo: Waarom moet je nu dadelijk het ergste veronderstellen? Bovendien hij hoeft zijn oordeel toch niet op papier te zetten. Ik vermoed dat da voor Sybrand ook een geweldig verschil maakt.
Siep: (die niet geluisterd heeft) Wat?
Greet: Maakt dat voor jou niet een geweldig verschil, dat je je oordeel niet op papier hoeft te zetten?
Siep: Ja natuurlijk, dat maakt wel verschil.
Greet: Maar een ongunstig oordeel blijft toch ongunstig.
Siep: Allicht.
Leo: Natuurlijk, dat spreekt vanzelf. Maar in een gesprek is het niet nodig de dingen zo... zo op scherp te zetten, er zijn nuances nietwaar, en met wat tact kun je enorm veel — laat ik het zo zeggen: gesteld nu eens dat jouw oordeel erg ongunstig uitvalt, begrijp mij goed, ik verwacht het niet, integendeel, maar laten we dat een ogenblik aannemen...
Siep: Goed, dat nemen we aan.
Leo: Dan geloof ik, en als je dat niet met me eens bent, dan moet je me corrigeren, ik geloof dat jij in staat bent dat oordeel zo onder woorden te brengen en zo in te kleden, dat zij er toch een zekere aanmoediging uit haalt. Of wat denk je daar zelf van, zie ik dat verkeerd?
Siep: Nee, dat zie je verdomd goed! Als je weet, dat iemand aanmoediging nodig heeft, en weet je, dat heeft tenslotte iedereen, niemand uitgezonderd, dan kun je met een beetje goeie wil het wel zo in het vat gieten... Je moet er natuurlijk wel van uitgaan, dat ze aanmoediging nodig heeft. O ja, laat dat maar aan mij over. De toon alleen al, die kan wonderen doen.
Greet: Bedoel jij, dat je kunt zeggen: mevrouw uw boek is niet goed of mislukt of wat dan ook, en dat je dat op zo'n toon kunt zeggen, dat ze denkt, dat het wèl goed is en wèl geslaagd?

Leo: Kom Greet, nou moet je niet zo belachelijk overdrijven!

Siep: Ja, dat is Greet hè, Greet ten voeten uit. In mij gelooft ze, héèft ze tenminste geloofd, God mag weten waarom. Maar voor de rest: geen flauwsies, met beide benen op de grond. Geen maanmeisje, o nee, een vrouw van deze aarde. Een lieve vrouw, daar niet van, heel liet zelfs, máár — van de aarde! Nou Greet, heb ik gelijk of niet?

Greet: Ik zou niet meer drinken als ik jou was.

Siep: Dat betekent vrij vertaald: je bent dronken. Overdreven. Ik ben niet meer nuchter, maar ik denk nog verbazend helder. Kijk, wat jij zei, wat jij zo pas zei, „niet goed" en hoe was dat andere ook weer? — o ja „mislukt" — dat zijn termen, die zeggen helemaal niets. Ik heb geloof ik nog nooit een gedicht geschreven dat niet mislukt was. En wie wel? Als je er aan denkt, wat het had moeten worden en wat het tenslotte geworden is, dan kun je altijd zeggen: mislukt.

Leo: Met andere woorden, dat is een term die je nooit moet gebruiken.

Siep: Precies wat ik bedoel!

Greet: Als je werkelijk helder was, zou je merken wat Leo jou wil laten doen.

Leo: Greet, ik waarschuw je!

Siep: Mij wil laten doen...? Wat wil Leo mij laten doen?

Leo: Onzin! Greeft heeft zich in het hoofd gezet...

Greet: (valt in) Greeft heeft zich niets in het hoofd gezet. Ik heb uit jouw eigen mond gehoord...

Pietje: (buiten) Hallooo!

Siep: Pietje! Daar is Pietje!

Pietje (nog buiten) Ik heb het, ik heb het. Raad eens hoeveel!

Siep: (laat hem binnen) Vertel op, wat staat er in?

Pietje: Vijftien honderd gulden! Niet gek hè?

Siep: Laat zien.

Pietje: Ik kan nou nog niks laten zien! Denk je dat ik het geld al...

Siep: Nee de tekst! Dat telegram! Die heb je toch zeker?

Pietje: De tekst, ja die heb ik! Wis en drie, die heb ik. Maar waar? (hij zoekt in alle zakken) Met de gelukwensen van de directie. Maar waar heb ik dat ding nou...?

Greet: Directie! Directie waarvan?

Siep: Heb je 't niet meer?

Pietje: Jawel, ik heb het wel. Als je mij even rustig... Ik heb het toch niet bij de weduwe op tafel laten liggen...? Ik heb daar nog even een neutje gepikt... Maar nee, ik moet het... Niet jachten! (hij vindt het) Ah, zie je wel! 't Komt altijd uit de allerlaatste zak! Misschien niet zo duidelijk geschreven...

Siep: Lees voor

Pietje: „Prijs vijftien honderd gulden" — zie je wel, wat zei ik? De weduwe had het al over een feestje vanavond...

Siep: Toe nou, verder!

Pietje: Prijs vijftien honderd gulden toegekend aan inzender meesterlijke slagzin. Hartelijke gelukwensen. Directie Sigarettenfabriek „Het toebackskruydt". — Nou muzenzoon, wat zeg je er van?

Siep: (is wezenloos gaan zitten) Ja, wat zeg ik er van? Wat zeg ik...? (stilte)

Greet: (voorzichtig) Siep!

Pietje: Stel U voor, toebackskruydt, dat schrijven ze dan met céka, met dété en met een y-grec er in!

Leo: Ach.

Siep: (doet hem na) „Ach". Ik zou mij maar eens feliciteren, als ik jou was! En Greet ook. Waarom feliciteren jullie mij niet?!

Greet: Hou op, Siep!

Siep: (luistert niet) Het is toch zeker wel een felicitatie waard, als je met één onnozel rot-zinnetje vijftienhonderd pegels in de wacht weet te slepen Doe mij dat maar eens na! Eén, zegge en schrijve één zinnetje! Hoe was het ook weer, Pietje? „Uitblazen? Dan even wat kruitdamp inhaleren!"

Pietje: Een vondst, vindt U niet? Uit-blazen, inhaleren, je moet er maar opkomen. En dan moet U weten dat dat kruid-t niet te roken is!

Siep: Doet niets ter zake, helemaal niets. Vijftienhonderd gulden eerlijk verdiend, op één dronken avondje! (tot Greet) Durf nou nog eens te beweren, dat ik mijn tijd vermors!

Greet: Hou op!

Siep: Waarom? Ik begin pas. Kijk nou niet zo chagrijnig. Ik heb 'm een tikje om. Nou èn? Verder is er toch verdomme geen man overboord, ik...

Greet: Alsjeblieft! Hou op, zeg ik je!

Siep: En ik vraag jou, waaròm? Jij bent er altijd zo voor de dingen te zien, zoals ze zijn. Nou vooruit, ik doe mee! Wat is er voor verschrikkelijks gebeurd? Ik heb in de tijd van een dikke twee uur vijftienhonderd gulden verdiend, twee en een half uur, dat is honderdvijftig minuten, dat wordt... tien gulden per minuut. Dat is beslist niet gek. Je kunt zeggen wat je wilt, maar dat maakt niet iedereen. (hij schenkt weer in) Es kijken, wat nou verder? Een literaire prijs — nee die heb ik niet gekregen. Als ik nou eens vastberaden het roer omgooide. Overstappen op de reclame — wat denk je daarvan? Een eerzaam beroep, en als je bezopen bent, krijg je de beste invallen, tenminste ik. Proost jongens, op de reclame... (Greet slaat hem het glas uit de hand en barst in snikken uit. Een stilte) O, dat is jammer. Maar misschien heb je wel gelijk. Ach nee, alsjeblieft, niet huilen... Greet, niet huilen (hij knielt bij haar stoel) Luister, mijn kind, als je dat beter vindt..., ik bedoel als je dat liever hebt, dan wil ik die vijftienhonderd pop wel niet aannemen... Wil je dat liever?

Greet: Laat me met rust. 't Kan me niet schelen wat je doet. Niets kan mij nog wat schelen! (staat op)

Siep: Maar als je nou vindt, dat het beter is...

Greet: Hou op, en klets niet langer! (hij ligt nog op zijn knieën bij haar stoel, en merkt niet dadelijk dat zij daar niet meer zit)

Siep: Greet, lieve Greet, wat denk je? Vind je het echt beter...? Greet, wil je alsjeblieft wat zeggen...? Ik weet niet zo goed meer, wat ik allemaal gezegd heb, maar het zal wel rot geweest zijn, dat neem ik direct aan... En het spijt me, het spijt me meer dan ik je zeggen kan dat ik nou weer gedronken heb. Maar zie je, het ging zo vanzelf, en ik heb — ik heb weer een glimp van het maanmeisje gezien... Zeg alsjeblieft dat het niet waar is, dat niets jou nog wat schelen kan... Zeg maar wat je wilt dat ik doe...

Greet: (vertederd, maar vastberaden) Je moet naar bed gaan.

Siep: (stom verbaasd dat haar stem van de andere kant komt) Verrek, ben je nou ineens daar?

Greet: Ja. Ga naar bed Siep!

Siep: O, vind je dat beter? Goed. (hij staat op) En het is niet waar, dat...

Greet: Nee, het is niet waar dat niets mij nog wat schelen kan.

Siep: Je bent nog wel boos natuurlijk.

Greet: Ach nee, ik ben niet boos.

Siep: En ook niet — niet al te bedroefd.

Greet: En ook niet al te bedroefd.

Siep: En je gelooft ook nog wel een beetje in mij?

Greet: Ja Siep, ik geloof ook nog in jou.

Siep: Dank je, dank je wel. — Nou lui, het spijt me, maar het feest gaat verder niet door. Tot ziens. (hij gaat naar de deur)

Pietje: Moet ik nog wat aan de weduwe zeggen?

Siep: (keert zich om) De weduwe? Nee, voorlopig geen boodschap. En je hoeft voorlopig ook niet aan te komen, ik ga aan het werk. Dag Pietje, het beste. De muzenzoon heeft een ongenadig pak op zijn donder gehad en gaat nou naar bed. — O Leo, ik had jou al bijna vergeten. Maar wij hebben prettig gepraat samen. Tot ziens. (af)

Leo: Tot ziens. — Wel, meneer Monikkenhof, vindt U niet, dat het voor ons ook tijd wordt om op te stappen?

Pietje: Dat vind ik nou verdomd aardig van U, dat U „voor ons" zegt. Maar U bedoelt dat het mijn tijd wordt. O, je krijgt daar door de tijden heen een fijn oor voor. Als je er zo vaak uitgesmeten wordt als Pietje! Maar goed. Mevrouw Margaretha, Uw dienaar, nog altijd. Meneer Brander van Tedinga, laten we de schijn ophouden en zeggen: tot genoegen! (hij buigt en gaat af)

Leo: (terwijl hij de tuindeuren sluit) Tot genoegen. — Greet, het spijt mij onzettend...

Greet: Wat spijt je?

Leo: Eh... dit allemaal, deze pijnlijke scène, die...

Greet: Die scène? Daar heb jij anders vlijtig aan meegeholpen.

Leo: Ik was al bang, dat je me dat zou verwijten...
Greet: Die vrees was gegrond.
Leo: O. Ja, dan geloof ik dat het maar het beste is...
Greet: Ja, dat geloof ik ook. Je kunt dit vrouwenleven wel weer meenemen. (zij geeft hem het Montagne-manuscript)
Leo: Je beseft goed wat dit betekent?
Greet: O ja Leo, ik besef heel goed, wat dit betekent: openlijke vijandschap.
Leo: Nee, Greet, ik zal jou nooit als een vijand beschouwen. (barst plotseling los) Ik vind het verschrikkelijk zoals je hier je leven verdoet bij zo'n . . . zo'n... Je moet toch zelf ook zien, wat er van hem geworden is. Een... een dronken opschepper die je overal kunt krijgen, waar je 'm hebben wilt. En dan zeg jij nog dat je in hem gelooft. Ik begrijp jou niet!!
Greet: Nee jij begrijpt mij niet. En het is toch zo eenvoudig. Het is zo belachelijk eenvoudig, dat het jouw slimmigheid te boven gaat. Ik hou van hem, zie je? (ze gooit de tuindeuren open en wendt zich dan af) Je kunt er daar uit.
Leo: (wil nog wat zeggen, maar bedenkt zich) Goeienmiddag. (af)
Greet: (ruimt op)

Doek

Libbe van der Wal

Humanisme en arbeid

Een Socrates-rapport [1])

Men kan de humanistische stichting „Socrates" gelukkig prijzen met de verschijning van deze „poging tot een humanistische waardering van de arbeid", zoals de ondertitel aangeeft. Wie enige ervaring heeft van de moeilijkheden, die het werken met een commissie van de uiterst gemengde samenstelling, die nu eenmaal voor het Humanistisch Verbond, wat sociale en politieke opvattingen betreft, kenmerkend is, oplevert, zal verheugd zijn over dit resultaat van een breed en geduldig overleg. Dit rapport over Humanisme en Arbeid is een werkstuk van grote informatieve en inspiratieve waarde.

De commissie is er terecht van uitgegaan, dat het moderne humanisme geen „allerindividueelste zaak voor bidcel of boetvertrek" is, maar een „levensovertuiging, van waaruit de humanist in alle levenssituaties positie kiest". Daarom heeft het moderne humanisme stellig iets te zeggen over de inrichting van het arbeidsleven en over de plaats van de mens daarin. Al zal hetgeen de Humanisten hierover te zeggen hebben, uiteraard van grote verscheidenheid zijn. Het gaat hier dan ook niet om vertolking van hèt standpunt van het humanisme in Nederland, maar om het resultaat van een gedachtenvorming van de leden der commissie, dat uitgangspunt wil zijn voor een verdere discussie in humanistische kring. Nu, voor die verdere discussie geeft het rapport alle reden en wanneer deze bespreking hier nogal eens een kritische noot zal laten horen, dan moge die als bijdrage tot de verdere gedachtenwisseling worden opgevat.

Uitgangspunten voor het betoog zijn, uit de waardering van de mens en zijn waardigheid voortkomende beginselen als vrijheid, gelijkwaardigheid en verantwoordelijkheid. Allemaal in humanistische kring vertrouwde begrippen, al is de samenhang en fundering, ook hier, niet altijd even hecht doortimmerd. Aan deze uitgangspunten zal de realiteit van het bestaande arbeidsbestel getoetst worden en mocht die toets ongunstig uitvallen, dan mag het humanisme daarin niet berusten. Want voor de humanist is de situatie, ook op arbeidsgebied, geen onveranderbaar gegeven, door buiten de mens en zijn macht gelegen factoren bepaald: de mens is voor de situatie van mens en samenleving zelf verantwoordelijk.

Centraal in het hele betoog is de term „arbeidsbestel", waarin het sociale aspect is inbegrepen en de arbeid dus niet louter als individuele aangelegenheid, b.v. naar lust en onlustgevoelens, beoordeeld wordt. Het is misschien jammer, dat men dit centrale begrip pas een heel eind verderop, op p. 18, nader omschreven tegen

1) Humanisme en Arbeid, Utrecht/Den Haag, 1968, *f* 4,50

komt, preciezer en in beperkter zin, dan het in andere verbanden wel wordt gehanteerd, waar b.v. wat erg los uit de hand gesproken wordt van een mondiaal arbeidsbestel, zonder dat men zich daarbij veel kan voorstellen. Het is het arbeidsbestel, als geheel van samenlevende en samenwerkende mensen gedefinieerd, dat in zijn actuele verschijningsvorm nader wordt geschetst als de sociale realiteit, waarop het verdere betoog wordt gebaseerd.

Vooraf gaat het bijna onvermijdelijke historische overzicht, dat in zijn selectie van vroegere vormen van menselijke arbeidsverhoudingen een beetje willekeurig aandoet. Die irrigatieculturen met hun pyramidenbouwers en zo doen het wel aardig, maar het is niet duidelijk, waarom die speciaal als op macht en bezit gebaseerde samenleving worden beschouwd: alsof dit niet zou gelden voor de moderne industriële samenleving. Het zou misschien lonender zijn geweest, ontstaan en ontwikkeling van die industriële samenleving in haar verschillende fazen wat uitvoeriger te behandelen, juist omdat de positie van de arbeid, zijn hantering en waardering, in dit proces centraal kan worden gesteld. Men zou dan breder op het proces van vervreemding van de arbeider van zijn arbeid, het product daarvan en zijn menselijkheid hebben kunnen ingaan, dat nu min of meer terloops in het rapport ter sprake komt en toch voor deze hele problematiek fundamenteel kan worden geacht. Daarbij waren dan stellig hiervoor belangrijke noties als van Marx en Hegel ter sprake gekomen, want het Marxisme heeft over deze zaken wel wat meer in te brengen dan men uit de wel heel summiere aanduiding in de Inleiding van Roethof zou opmaken. Trouwens, in dit verband mist men in de literatuurlijst aan het eind node de werken van een humanistisch sociaal-filosoof als Erich Fromm, terwijl ook iemand als prof. Fred. Polak over deze dingen in ons land wel een en ander te berde heeft gebracht.

Voortreffelijk leek ons overigens de schets van het hedendaagse arbeidsbestel met zijn kenmerkende trekken als een steeds verdergaande differentiatie en mobiliteit der betrokken sociale groepen, hetgeen onze samenleving tot een typisch plurale stempelt, waarin men met de indeling in enkele grote categorieën, standen of klassen, niet zo heel ver komt. Toch onderscheidt het rapport uitdrukkelijk in de economische belangengroeperingen een categorie, die vooral op handhaving of versterking van inkomen en vermogen uit is, van die, welke op handhaving of versterking van macht is gericht, waarbij men onwillekeurig aan resp. typische „kapitalisten" en „ondernemers" zou kunnen denken. En wanneer dan nog geconstateerd wordt, dat tussen werkgevers en werknemers een duidelijke tegenstelling blijft bestaan, ook waar die geïnstitutionaliseerd is via collectieve contracten e.d., vraagt men zich af, of hier de klassenindeling toch niet weer opduikt, ook al heeft die dan haar allesbeheersend karakter verloren. Ongetwijfeld is er een tendentie te herkennen naar een integratie van de onderneming als samenwerkingseenheid van ondernemer en personeel. Wat men hierbij niet vindt aangegeven is de even noodzakelijke integratie van die onderneming in het kader van een verantwoordelijke samenleving. En anderzijds mag men niet vergeten, dat, in bepaalde situaties, met name in crisisomstandigheden zoals wij in onze dagen weer zien optreden, deze samenwerkingseenheid ook weer totaal uit elkaar kan vallen. Het lijkt dan ook wat optimistisch, als verderop (p. 19) de arbeidsrelatie in onze „welvaartsstaat", met volledige werkgelegenheid en collectieve belangenbehartiging door vakbonden, zo wordt voorgesteld, dat de werknemer als marktpartij in zekere zin op voet van gelijkheid met de werkgever is komen te staan. Die wat optimistische visie kleurt vrijwel de hele schets van de sociale realiteit in hfdst. II waarop het rapport zich wil baseren, waarbij b.v. nog wel enige aarzelingen mogelijk zijn t.a.v. de schets van de wisselwerking tussen arbeid en techniek, die ook in zijn nieuwste op automatisering gerichte vormen niet per se tot niveauverhoging voor allen behoeft te leiden.

In hfdst. III wordt de betekenis van de arbeid voor de menselijke persoonlijkheid aan de orde gesteld, waarbij terecht naast de lichamelijke en biologische (waarom

het lelijke neologisme „biotisch"?) en de individueel-psychologische aspecten ook de sociale, zoals drang naar contacten, integratie en erkenning, worden geaccentueerd. Inzake de onmiskenbaar aanwezige relativering van de geldelijke waardering van de arbeid is het rapport weer wat aan de optimistische kant: het inkomen speelt, zowel naar hoogte als naar vastheid beoordeeld, in de regel toch nog wel een dominerende rol, hetgeen gezien de door het rapport gesignaleerde trend in de prestatie-waardering van producent naar consument ook zeer begrijpelijk is. Het gaat toch in feite nog wel meer om de knikkers dan om het spel.

Hier komt vervolgens ook het verschijnsel van de vervreemding van de arbeider van zijn werk en van zichzelf in het arbeidsproces in het geding; eerst sociaal gezien, hetgeen nogal summier gebeurt, vervolgens naar haar individueel aspect, nl. als overgeleverd zijn aan „onbenullige arbeid". Misschien wordt dit alles hier te veel als een kwestie van werkstructurering gezien, terwijl men in feite hier met een der kernproblemen van het moderne arbeidsbestel, zowel sociaal als individueel, te maken heeft, zeker voor een humanistische benadering. Dat zich in ons bestel wijzigingen voltrekken, waarbij ook de gevreesde automatisering de „onbenullige arbeid" ten dele zal opheffen, moge waar zijn, men vraagt zich echter wel af welke categorieën dan daadwerkelijk en in hoeverre van nieuwe kansen op zelfbeleving, zelfexpressie en zelfactualisatie zullen profiteren (p. 25).

Over de sociale aspecten van het arbeidsbestel, dat zich via integratie en collectieve verantwoordelijkheid in democratiserende zin ontwikkelt, zegt het rapport waardevolle dingen, al treft ook hier wel eens een wat geforceerd optimistische toon. Tenslotte wordt in dit gedachtenrijke hoofdstuk erkenning van de arbeider naar zijn productieve betekenis, dus van de arbeidskracht in de mens, doch ook van zijn betekenis als menselijke persoonlijkheid, dus van **de mens in de arbeidskracht** gevraagd. En dat niet alleen uit overwegingen van productiviteit, maar terwille van die mens zelf.

Hiermee zijn we tevens bij het uitgangspunt van een humanistische waardering van de arbeid, waaraan hfdst. IV gewijd is. Waarbij het rapport nogmaals waarschuwt, niet dé humanistische opvatting van de arbeid te willen ontvouwen.

Opvallend voor de structuur van het rapport is, dat niet alleen dit hoofdstuk nog eens met een uiteenzetting van de humanistische maatstaven begint, ditmaal naar het sociale uitgebreid met de erkenning van een, niet opgelegde, maar door de dragers mede bepaalde collectieve orde, maar dat ook de hele teneur van dit stuk van heel andere aard is dan het voorafgaande. Men zou haast kunnen spreken van een „rapport in een rapport", ware ons niet verzekerd, dat ook dit deel het werk van een en dezelfde rapporteur is.

Op een aantal punten wordt in dit hoofdstuk voor het eerst of dieper dan in de voorafgaande ingegaan. Zo wordt hier de humanistische arbeidsopvatting tegenover de christelijke afgebakend. Voorts wordt hier voor het eerst gedefinieerd, wat men onder „arbeid" verstaat; een beetje moeizaam en niet gemakkelijk hanteerbaar. Maar wat vooral opvalt is een veel pessimistischer waardering van de actuele situatie in het arbeidsbestel en de daarin voorkomende tendenties dan in het eerdere deel. Zo wordt een trend tot desintegratie aangeduid, die voortspruit uit het achterblijven van de sociale techniek bij de mechanische, een achterstand die door de automatisering met vergroting wordt bedreigd. Hier wordt de individuele ruilrelatie tussen de eigenaar van grond en kapitaal en degene, die de arbeid levert, als in wezen onveranderd voorgesteld, zelfs sedert middeleeuwen en oudheid.

Tegen deze wat sombere achtergrond wordt dan met des te lichter kleur de humanistische idee van de verantwoordelijke mens geplaatst, op grond waarvan men streeft naar een arbeidsbestel, „gekenmerkt door gezamenlijke zeggenschap en verantwoordelijkheid, waaraan mens en medemens op basis van vrijheid en gelijkwaardigheid deelnemen" (p. 35). Voortreffelijke aanduiding van dat „human partnership" in het arbeidsbestel, dat men als een typisch humanistisch ideaal zou kunnen beschouwen. Al is de idee van

een „verantwoordelijke samenleving" met zijn implicaties voor de sociale relaties het eerst door de protestantse kerken aan de orde gesteld.
Wanneer dan vervolgens een trend naar het primaat van de arbeidende mens en een cultureel bewuste vormgeving van de arbeid wordt aangewezen, lijkt dat een beetje in strijd met de eerder aangenomen tendentie naar een consumentenmaatschappij en een groter rol van de vrije tijd in het levenspatroon. Op dat laatste punt wordt aan het eind nog eens ingegaan, waarbij de nauwe relatie van arbeidsproces en vrije tijdsbesteding wordt geaccentueerd; depersonalisatie in de arbeid zou aanstekelijk werken op de vrije tijdsbesteding, al biedt die misschien meer kansen op menselijke relaties buiten de arbeidssfeer.
Vooral t.a.v. het hele karakter van de moderne onderneming is de teneur hier veel kritischer: het eigendomsdenken is hier nog troef. Aan de dragers van dat eigendom wordt, vanwege het risico, beslissende zeggenschap toegekend, alsof degenen, die de arbeid leveren niet een veel groter risico dragen, omdat die immers hun enige bron van inkomsten is. Het eigendomsdenken is niet door het arbeidsdenken vervangen, maar door het machtsdenken, wat bepaald geen vooruitgang behoeft te betekenen, te meer, daar het zich ook over overheidsinstellingen en andere dan particuliere werkverbanden uitstrekt. Op grond hiervan stelt het rapport verschillende desiderata, zoals medezeggenschap en medebeslissingsmacht, in democratiserende zin dus, aan de orde.
Wat er dan over arbeid als plicht en recht wordt gezegd, roept wel eens een vraagteken op. Mij ontgaat althans, waarom de gehuwde vrouw en de student zo geheel van beroepsarbeid zouden moeten worden vrijgesteld; men zou dan althans voor de studenten minstens aan een zekere arbeidsplicht, nl. in betrekking tot hun studie, kunnen denken. Het recht op arbeid, een klassiek sociaal recht, wordt hier met zijn verschillende implicaties helder uiteengezet, al doet een recht op vrije keuze van arbeid een beetje utopisch aan.
In de passus over de gelijke kansen als democratisch postulaat met de consequenties inzake het onderwijs brengt het rapport hier een nogal kritische correctie aan op eerder gegeven voorstellingen van een groeiende sociale mobiliteit. Er is nog een veel te grote geslotenheid voor bepaalde sleutelposities, b.v. in bankwezen en oligarchische ondernemingsleidingen. Tevens wordt overdreven zucht naar prestige, macht en gewin gehekeld, evenals een overdreven statuszoekerij.
Tot veel meer dan wat „vrome" wensen — als men die in een humanistisch rapport zo noemen mag! — komt men overigens hier niet. Daartoe behoort ook een uitspraak (p. 41) dat bij de lokale toewijzing („allocatie") van werknemers de mogelijkheden en behoeften van de mensen de doorslag moeten geven; „het economisch of het technisch optimum moet, waar nodig, wijken voor het sociaal optimum". „Waar nodig": b.v. ook in de ontwikkelingslanden? T.a.v. beloningssystemen worden soms scherpzinnige formuleringen opgesteld, zoals ten gunste van een systeem, waarin het behoefte-element sociaal gezien domineert, en het prestatie-element juist voldoende moet zijn om extra-waardering te uiten voor een extra-inspanning: waarbij men onwillekeurig aan de oude grenswaardeleer moet denken. Maar elders worden economische categorieën als efficiency, winstmaximalisatie en welvaartsstijging uitdrukkelijk achtergesteld bij de optimale ontplooiing van de menselijke persoonlijkheid, zijn plezier in het werk en de harmoniëring van de menselijke betrekkingen (p. 44); een inderdaad humanistische visie, waaraan, zoals uit de contekst blijkt, de Westerse arbeidscultuur allerminst beantwoordt.
Het is misschien wat overtrokken, wanneer vervolgens de internationale arbeidsverdeling en wederkerige economische afhankelijkheid over de hele wereld tot een „mondiaal arbeidsbestel" worden gestempeld. Hier moet men liever, in overeenstemming met de eerder gegeven definitie van arbeidsbestel denken aan de daar vermelde wisselwerking met andere samenlevingsverbanden. Dat een appèl op internationale solidariteit in de economische sfeer gedaan wordt, ligt voor de hand; maar het is beter niet een institutioneel wereldverband in arbeidsverhou-

dingen te suggereren, dat niet feitelijk aanwezig is, tenzij men daarbij uitdrukkelijk wil denken aan de Internationale Arbeids-Organisatie in Genève, die althans de samenhang en wederkerige betrokkenheid der arbeidsverhoudingen op internationale schaal bewust en tot realiteit wil maken.

In een „Tenslotte" formuleert het rapport enkele richtsnoeren: de „ontdekkingstocht naar de mens in de arbeidskracht" moet worden voortgezet, het primaat van de arbeidende mens vraagt om erkenning, de arbeidsorganisatie moet daarmee in overeenstemming gebracht, de functionaliteit van de arbeid t.o.v. de samenleving versterkt en de idee van de verantwoordelijke mens moet gestalte krijgen in de realiteit van het arbeidsbestel.

Dat is een heel program, dat in de daarop volgende, uiteraard wat dorre opsomming van de Samenvatting nader wordt gespecificeerd. De volijverige commissie, die zo weinig mogelijk aan het toeval wilde overlaten, heeft voor de gesuggereerde verdere discussie van dit rapport reeds een „gesprekсschema" (waarvoor ondergetekende een heilloze vrees bezit!) opgesteld, dat men in Utrecht verkrijgen kan. Dit rapport, dat alle tekenen van de degelijke doorwrochtheid draagt, aan humanistische geschriften vaak eigen, is, ondanks de hier geoefende kritiek, een boeiend, informatief stuk werk, op het niveau van de hedendaagse problematiek en daarom, als het niet te oneerbiedig klinkt, een stevige kluif. Proficiat, Socrates!

B. W. Schaper.

HERMAN HEIJERMANS

De bewonderaars van Heijermans zullen geleidelijk een gevoel van voldaanheid krijgen. Het verzamelde toneelwerk is in drie delen bij G. van Oorschot verschenen. (1965). Even tevoren had het Nederlands Letterkundig Museum een Platenboek uitgegeven (1964). Zijn tweede vrouw, Annie Heijermans-Jurgens bezweek voor de aandrang om herinneringen op te schrijven (1965). Er kwamen herdrukken uit van zijn romans en verhalen. In 1967 publiceerde de toneelrecensent C. A. Schilp een goed boek over de mens en schrijver. En nu ligt er een uitstekende dissertatie van E. de Jong: „Herman Heijermans en de vernieuwing van het Europese drama" (Gron. 1967) voor ons. Dit proper geschreven proefschrift bewijst, dat Heijermans een zeer belangrijk aandeel had in de drastische omwenteling in de dramatische techniek van „ontwikkelingsdrama" tot „statisch drama".

P.S.

Beeld van de toekomst

door Bart Landheer, Uitg. Lemniscaat, Rotterdam 1965.

Wanneer ik Prof. Landheer heb begrepen, ziet hij het beeld van de toekomst voor een goed deel als het resultaat van hetgeen het menselijk bewustzijn projecteert. Daarom is veel aandacht besteed aan de ontwikkeling en structuur van het bewustzijn. Hij onderscheidt een mentaal, geestelijk, emotioneel en imaginair aspect aan dit bewustzijn. Als het leven evolueert ontstaat een andere bewustzijnsstructuur en projecteert de mens een andere wereld, een nieuwe toekomst.

Het is moeilijk te voorkomen, dat in dat toekomstbeeld de tekortkomingen die het heden vertoont, zijn geëlimineerd en verdwenen. Er bestaat een neiging tot het idealiseren van een toekomstbeeld, als men te weinig rekening houdt met de menselijke tekortkomingen, die er in de toekomst ongetwijfeld ook nog zullen zijn. In het centrum van Landheer's denken over de toekomst staat de mens. Hij bestudeert de ontwikkeling van het menselijk bewustzijn in de context van een omgeving, waarin het dreigsysteem dat door de nucleaire bewapening ontstaat, een belangrijke plaats inneemt. Ook de uitwerking van de technische vooruitgang op de welvaart en het materialistische denken krijgt de nodige aandacht. Hoe zal het bewustzijn van de mens zich verder ontwikkelen, mede onder invloed van de twee belangrijke maatschappelijke krachten: bewapening en welvaart. Het beeld dat de schrijver hiervan geeft is niet erg duidelijk.

Maar één ding staat voor Landheer hierbij vast, „de verdere groei van het bewustzijn is de toekomst, want dit is de beslissende factor in de gedragingen van de mens (p. 147)".

Zolang honger, armoede en onvrijheid het bestaan domineren is het begrijpelijk, dat als reactie daarop tenslotte een bewustzijnsontwikkeling plaats vindt, die zich vooral richt op het aanvullen van de tekorten in het materiële vlak. Maar het doelgerichte economische denken vraagt thans in de welvarende landen een zekere inperking om ook de andere aspecten van het bewustzijn tot bloei te brengen. Hoe dit zal moeten gebeuren vormt een belangrijke opgave. Er is een kleine voorhoede nodig om die opgave van alle kanten te bekijken en te bestuderen om een perspectief op de toekomst te kunnen openen. Omdat hier nog zo veel te onderzoeken valt, is het te begrijpen waarom de algemene conclusies, waartoe de auteur komt, hier en daar zeer abstract aandoen. Daar staat tegenover, dat de aandachtige lezer hierdoor misschien juist geprikkeld wordt tot een zelfstandige doordenking hoe het verband kan zijn tussen de algemene conclusies en concrete maatschappelijke activiteiten, die gestalte zullen geven aan een geconcipieerd beeld van de toekomst. Graag

hadden wij gezien dat Landheer zijn zeer lezenswaardige denkbeelden over de toekomst zo had geformuleerd, dat zij een operationele betekenis hadden gekregen en aan het practische handelen duidelijk richting gegeven. Maar ondanks dit manko is het geen geringe verdienste van Landheer's wijsgerige, humanistische verhandeling, dat hij afrekent met toekomstbeelden, die voornamelijk op „wensdromen" berusten en actueel werkzame psychische krachten buiten beschouwing laten. Zij missen dan een realistisch wenkend perspectief. (p. 8). De auteur haalt daarbij ongetwijfeld enkele „heilige huisjes" omver (p. 7, 89, 126), maar dit kan voor een dynamische samenleving slechts gezond zijn.

E. H. F. van der Lely.

HET DRAMA VAN KAIN EN ABEL

Bij prof. M. A. Beek in Amsterdam is K. A. Deurloo gepromoveerd op een proefschrift: „Kaïn en Abel". Het is een literair-historische ontleding van het kleine verhaal uit Genesis 4: 1-16. Een conclusie is: „Genesis 4: 1-16 geeft zijn geheimen prijs als men de verteller 'woordelijk' neemt en de plaats die hij het geeft niet veronachtzaamt" (132). Het is een boeiende studie.

P.S.

GEORG CHRISTOPH LICHTENBERG

Het werk en de brieven van Lichtenberg, de grote moralist (1742-1799), wordt in vier omvangrijke delen weer uitgegeven. We hebben er lang op gewacht. Het vierde deel is zojuist verschenen: de brieven, 1000 bladzijden. (Carl Hanser Verlag, München.) Deze geestige criticus was sterk in aforismen: „Indien de mensen plotseling deugdzaam werden, moesten vele duizenden verhongeren". Dit idee lag ten grondslag aan de Bijenfabel van De Mandeville.

P.S.

Notities van een lezer

Een geheimzinnige voorkeur, die ik met sommige mensen deel, gaat uit naar schrijvers met een beperkt oeuvre. Deze neiging voelde ik weer duidelijk toen ik hoorde dat het verzamelde werk van

J. van Oudshoorn bij Geert van Oorschot zal uitkomen. De afzonderlijke boeken van deze auteur uit het begin van deze eeuw heb ik hier staan. Het zijn meest lange verhalen, waarvan *Tobias en de dood* werkelijk een meesterwerk is.

Naar omvang gerekend is het levenswerk van Van Oudshoorn beperkt. Een dundrukdeel van duizend bladzijden zal volstaan. Maar als alles bijeen voor ons ligt zal het duidelijk zijn dat dit werk op één lijn staat met dat van Couperus, Heijermans en Emants.

De genegenheid voor een onomvangrijk werk van één man of één vrouw is niet zo moeilijk te ontleden. Als lezen de drang tot omgang met een mens inhoudt en provokatie tot begrip daarbij de inzet is, dan kan het verzamelde werk van Balzac

— circa anderhalve strekkende meter boek — wel een beletsel bevatten. Een gering oeuvre biedt twee kansen van ongewone aantrekkelijkheid. Het kan de torso van het werk van een jong-gestorvene zijn — en dat voegt dan een tragische noot toe aan het werk. Het kan ook wat men noemt de parel zijn die bovengebracht werd na een leven van lang en moeizaam zoeken. Jonggestorvenen waren bijvoorbeeld Otto Weininger, Walter Calé, Gerard van den Hoek — vergetenen, geloof ik, vrijwel onbekenden. Steeds aarzelenden waren, om er voor de symmetrie ook drie te noemen: Nescio, Walraven en Van Oudshoorn. Het werk van de laatsten is onlangs bekend geworden, beroemd zo men wil. Alle drie zijn het, bij alle verschillen, wat droevige figuren. Niet week, in de zin van huilerig, maar doortrokken van een geest van hopeloosheid die in de bezigheid van het schrijven wel wat afstand bereikte maar door wijsheid toch steeds geremd werd. Zij twijfelden principieel aan hun schrijverschap en waren net niet in het bezit van die kleine vonk der domheid die planken vult — of niet moroos genoeg om zich in schrijven te verliezen.
Van Oudshoorn in het bijzonder was een gevoelig, kwetsbaar man die alleen in een wijsgerige humor — grimmig aanvankelijk, milder dan — een behelpsel vond: „spottend lachen om leven en dood."

Ik noemde de naam van *Walter Calé* en voordat ik het over andere dingen ga hebben, wil ik even opschrijven wat ik van hem weet. Ik heb de indruk dat bijna niemand hem kent. Slechts enkelen zullen

zijn werk in handen hebben gehad, zoals dat in 1914 door Arthur Brückmann in één deel werd uitgegeven met een voorwoord van de beroemde Fritz Mauthner.
Op 8 december 1881 werd Walter Calé in Berlijn geboren. Zijn vader, een koopman, stierf toen de jongen 11 jaar was. Hij had nog twee jongere broertjes en een zuster. Zijn studie verliep aanvankelijk heel vlot — op 5 september 1899 liet hij zich in Berlijn inschrijven voor de rechten.
Toen begon de grote spanning zich te vormen; hij volgde de noodzakelijke colleges maar innerlijk groeide een sterke afkeer van de juristerij. Hij zette wel braaf door, maakte zelfs trouwhartig een doctoraalscriptie: over een dor geval van erfrecht. Maar toen brak hij af. Het mondelinge deel van zijn examen liet hij zitten. Een hevige crisis. Een half jaar later, ogenschijnlijk weer in het spoor wendde hij zich tot de studie der wijsbegeerte — vaak de wijkplaats der onzekeren. Tijdens de rechtenstudie had hij al alleen werkelijke belangstelling voor de rechtsfilosofie. Allerlei praktische doelen zweefden hem nu voor ogen: de doctorsgraad van de Berlijnse Universiteit, een privaatdocentschap, series van lezingen. Precies een jaar later — 3 november 1904 — maakte hij abrupt een einde aan zijn leven, nadat hij alle papieren die hij zelf bezat vernietigd had.
De beweegreden ligt in het duister. We kunnen wel allerlei diepzinnige praatjes verkopen, maar finesses ontsnappen.
Ik kan alleen zeggen dat deze jongen zo ontzettend intelligent en begripsvaardig was, dat hij àl te kwetsbaar door dit leven ging. Het is een onthutsende ervaring een jonge man gade te slaan die op 18 jarige leeftijd indringende dingen zegt over muziek, over de wijsbegeerte van Kant en Hegel, over de moraal van Nietzsche, over de neo-platonici. Die al een drama van behoorlijke kwaliteit, een paar wondermooie sprookjes en een reeks waardevolle, melodieuze verzen had geschreven. Daarbij vertellen zijn vrienden dan dat zij hem nooit zagen werken.

Over die auteurs met een klein oeuvre moet ik nog wel eens iets schrijven, maar nu wil ik op één daarvan nog de aandacht vestigen: *Frans Coenen*. Zijn novellen zijn erg somber, zoals trouwens, op Nescio na, alle genoemde auteurs iets van verbetenheid hebben. Er is van Frans Coenen één boekje dat ik iedereen aanraad te lezen: *„Reizen"*. Afgezien van zijn sterk-geborneerde maar toch wel beminnelijke weerzin tegen alles wat modern was in zijn tijd, is het boekje een fraaie, weloverwogen beschouwing over de historie van de streek waar hij doorheen reist: het Rijnland. Vooral als hij spreekt over Weimar, over Goethe, over de malle Goethe-verering, met die toets van weemoed en humor der wijzen, weet hij verbazend indrukwekkende dingen te zeggen. Op zeker moment staat hij voor het portret van August, de zoon uit Goethes late huwelijk met Christiane Vulpius. „Het lijkt of het bestaan van Goethe zelf — zo lang, zo weids, zo absorberend, de ganse leefkracht van het toekomende geslacht heeft opgeteerd, en dit nu met de schamele restjes van het kapitaal zich moest vergenoegen, om zo goed of kwaad als het ging zijn eind te halen. Wie enige ogenblikken voor het portret van de jonge August verwijlt zal zich bewogen voelen door dit gezicht, dat zozeer op de vader gelijkt en tegelijk zo pijnlijk veel minder van kracht en uitdrukking is.
Die zwakke mond, die flauwe blik der ogen, al die weke trekken in dat verfijnde gelaat, spreken van decadentie, van trager leven en zoveel minder vermogen. Hoe zwaar moet op deze kleinere geest de wil en de roem van de grote vader gewogen hebben."

Voor sombere literatuur kan men ook in de huidige boekproduktie terecht, maar vaak wordt daarvoor naar mijn gevoel niet persoonlijk steeds betaald in het eigen leven.
Kort geleden las ik twee nogal opzienbarende werkjes. Het eerste: *„Moderato Cantabile"* van *Marguérite Duras*. Van haar had ik al gelezen: „L'après-midi de monsieur Andesmas". Een boek van onmiskenbare kwaliteit. Het hoofdthema van deze schrijfster is „l'impossibilité de l'amour", de onmogelijkheid der liefde om volkomen te zijn. Jacques, een persoon uit een ander verhaal van haar, zegt:

„aucun amour au monde ne peut tenir lieu de l'amour". Wat Paul Valéry noemde: „l'ennui de vivre" zweeft op een wat vage manier door al het werk van Duras.
Ik geloof dat het een enorme zwendel is. In Moderato Cantabile is Anne Desbaresdes (de namen zijn als verzonnen door een Franse Bordewijk) een jonge, rijke vrouw die haar zoon steeds begeleidt naar zijn pianoles. De lerares woont boven een bistrot. Het boek begint tijdens zo'n les. Beneden in de kroeg vermoordt een man zijn minnares. Na afloop zien moeder en zoon dat de moordenaar wordt weggeleid. Het tafreel grijpt de moeder aan. Zij gaat de volgende dag terug naar de bistrot. Daar ontmoet ze een man, Chauvin, die bij haar man werkt. Tussen beiden ontspint zich een behoedzame dialoog. De volgende dag is zij er weer. Hij ook. En dan wéér en wéér. Het gesprek tussen de man en de vrouw heeft twee lagen. Een groeiende persoonlijke toenadering boven over de vraag heen waarom in deze kroeg een man zijn geliefde doodde. Er ontstaat een verstandhouding, maar zij reikt niet verder dan een zoen in het duistere deel van de gelagkamer. Dat is alles. Meer kan niet.
Wat ik met het woord zwendel bedoel is dit: ik wil geen ogenblik in twijfel trekken dat „geen enkele liefde ter wereld de plaats van de liefde kan innemen". Ik geef onmiddellijk toe dat volstrekte vereenzelviging, absolute eenheid — en wat het verlanglijstje van de romantiek nog meer bevat — onmogelijk is tussen mensen.
In die trant van denken is het niet moeilijk te bewijzen dat het hele leven een onmogelijke affaire is. Maar deze onvermijdelijkheden van de menselijke existentie behandelt een boek als van Duras helemaal niet. De hoofdpersonen zijn eenvoudig niet in staat tot leven-zonder-meer.
In schijn slechts is het thema de filosofie van Valéry, in feite moeten die mensen soms een schop hebben om (hoewel onvolkomen) gewoon te doen wat levende mensen moeten doen.

Indien men de eenvoudige maar authentieke bitterheid van het leven heeft geproefd bij Jacques Bloem, bij Slauerhoff dan wordt men wee van de vrijblijvende sick jokes van veel moderne literatuur. Het tweede voorbeeld waar ik op zinspeelde was een toneelstuk van de befaamde Amerikaan *Arthur L. Kopit* dat ik las: „Oh poor Dad, poor Dad, Mamma's hung you in the closet and I am feeling sad" (jan. 1960).
De hoofdpersoon is een jongen, Jonathan, die verpletterd leeft onder de druk van zijn moeder. Mom heeft Dad vermoord en het lijk netjes in de kast bewaard. De titel is praktisch het hele stuk. Als je het aanplakbiljet helemaal uitleest hoef je niet meer naar binnen.
Mom is gewoon mal. Ze pest paartjes op het strand, houdt haar zoon van het leven af. Jonathan is prompt gaan stotteren vermoedelijk omdat bedwateren op 't toneel wat ingewikkeld is. Overigens is de auteur niet voor een kleintje vervaard. Ontzettende verlichtingstoestanden en geluidsaffaires gebruikt hij om een enorme rotzooi op het toneel te bewerkstelligen. De moeder richt zich vooral tegen een naburig kindermeisje dat de roep heeft zich in de nabije bosjes te laten gebruiken en daardoor voor Jonathan een voortdurende verleiding vormt.
Jonathan doorbreekt op zeker moment de moederlijke tirannie: doodt de vis in het aquarium van zijn moeder en vertrapt haar idiote planten. Prompt houdt zijn stotteren op. Kopit kent z'n Freud in de abridged edition. Maar de bevrijding is maar schijn, want vervolgens doodt hij het kindermeisje, ongebruikt, en vervalt in hallucinaties. De moeder, terug van de gebruikelijke strandwandeling, ziet de ravage en vraagt betekenisvol: „Wat heeft dit alles te betekenen?"
Dit is een nodeloos inspannend stuk voor de inspicient, die tenslotte beambte is en vermoedelijk in onbetaald overwerk de ontzettend vermoeiende changementen moet teweeg brengen.

Zoals hiervóór aangeduid kan men zich er aan ergeren als de problematiek van een auteur in klonten door het stuk drijft. Even hinderlijk is het als belangrijke delen van het complete menszijn achterwege blijven en er gaten in het verhaal zitten. Het sterkst heeft mij het laatste steeds getroffen in het werk van een overigens

zo groot auteur als *Toergenjew*. In zijn boeken voel ik een onvervangbaar gemis: er is geen spoor van wezenlijke erotische belevenis. Hoe boeiend bijvoorbeeld zijn boek „Vaders en zonen" ook is, op het beslissende moment laat het mij los, verkilt het en staat het verhaal onbeweeglijk en onvoltooid.

Het is namelijk een eenvoudige waarheid, die je in de loop van je leven leert kennen, dat geen mens bij benadering enigszins kan worden begrepen zonder dat we een zekere, toereikende kennis bezitten van zijn gedrag dat voortvloeit uit de fundamentele emoties der liefde. Er zijn boeken waarin mensen elkaar ontmoeten, praten, gaan en staan, handelen — maar het brandscherm zakt 's avonds om elf uur. De volgende morgen zitten ze aan het ontbijt, beginnen weer te praten, te doen en te laten. Eén-derde van een etmaal is er secuur uitgeknipt.

Dat valt na enige tijd op. Zèlf ervarende hoe ons leven in verscheidene opzichten bepaald, gericht, omgebogen, tenminste beïnvloed wordt door wat in intimiteit wordt beleefd, hoe we gesteund of verlamd, ontwapend of weerbaar, gewoon plezierig of lichtgeraakt uit de pyama kunnen stappen, voelen we het als een ernstig gemis als wij levens moeten begrijpen, waarvan beslissende gedeeltes zich aan onze gewaarwording onttrekken. Als een mooie kleine bom sloeg het dan ook bij mij in toen ik onlangs bij Toergenjew zèlf de haarscherpe verklaring aantrof: „De liefde is feitelijk helemaal geen gevoel. Het is een ziekte van lichaam en geest". Van dit verstopte emotionele centrum uit worden zijn mensen dan ook altijd incomplete mensen. Toergenjew heeft eenvoudig de volwassen liefde niet gekend. Het klopt met de feiten. In zijn jeugd heeft hij kennis gemaakt met de grote zangeres Pauline Garcia. Hij heeft voor haar de bij zijn jaren passende geweldige adoratie gevoeld, volgde haar op talloze concertreizen. Mijn verhaal is niet zo glad dat er nooit sexueel contact tussen hen was. Toen zij later getrouwd was met de Fransman Viardot was één van haar dochters een kind van Toergenjew. Maar de relatie bleef sociaal. Hij werd de huisvriend van de Viardots. Bevochten heeft hij zijn plaats bij Pauline niet. Op een bepaalde manier voldeed de situatie aan zijn innerlijk verzet tegen consequenties. In wezen mag men daarin geen verzet tegen gebonden-zijn zien, maar een diepe angst voor het verloochenen van de zeer hevige binding aan zijn moeder. Zijn leven lang had Toergenjew angst voor de grote hartstocht, het grote emotionele risico. Zijn helden hebben iets falends. Bazarow in „Vaders en zonen" loopt hard van stapel, maar er komt niets van terecht; op het moment dat hij beslissingen moet nemen die een verantwoordelijkheid inhouden, waarvan men emotioneel letsel kan oplopen, schrikt hij aarzelend terug. Het spelelement overweegt in zijn boeken, vandaar het vele gepraat. Zijn figuren leven van de vóórbereiding van het leven. De vervulling ontgaan zij.

Alleen op die wijze is ook de geweldige doodsangst te begrijpen die Toergenjew levenslang bezet hield. Want de behoefte aan voltooiing van wat léven is bleef wel bestaan, de dood was de grote, altijd dreigende spelbreker. Wie het leven niet vreest kan door de dood wel gestoord maar niet in paniek gebracht worden.

P. Spigt.